

прави,
8.

Сергій Єфремов.

З ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.

Видавництво
„ВІК“.

06 10
Наші справи,
№ 8.

Сергій Єфремов.

8/62
З ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ
НА УКРАЇНІ.

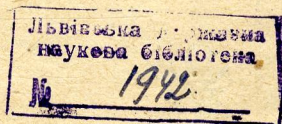

Пр. № 08 с 211. УССР - 1965

Видавництво
„ВІК“.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

Дописати

З друкарні „СПб. училища глухонѣмыхъ“.
У С.-ПЕТЕРБУРГІ,
1909.

За наших часів—часів громадсько-політичної диференціації — величезну вагу придбали питання програмового характеру, питання про світогляд і напрям у громадській роботі. Стадія аморфного з політичного погляду животіння безперечно одходить помалу в безвість минулого; потреба „самоопредѣлення“, кажучи модним російським термином, охоплює все ширші й ширші круги громадянства, все більші й більші маси людности. Це виявляється, з одного боку, взагалі зростом за останні роки політичного життя в Росії, а з другого—тими повсякчасними питаннями: „яко вѣруєши“?—на які тепер мало не на кожному ступні всяке мусить давати відповідь. Воно й не диво. Перше від „обывателя“ вимагалось тільки безмежного слухнянства „не токмо за страхъ, но и за совѣсть“; тепер же оця совість як-не-як, а громадянина вже бунтується проти такої занадто спрощеної формули громадського життя і всю енергію свою напружує, щоб дати кожному змогу самому своєю долею керувати, зробитись, як каже примівка, ковалем власного щастя. А щоб це сталося, щоб бути справжнім громадянином, треба насамперед визначити свої стосунки до подій та з'явищ громадських, треба собі самому в'яснити власну фізіономію, треба знайти якийсь загальний критерій, винестись на

високости якогось Standpunkt'a, звідки вже легко оглядати всі з'явища та події,— одно слово, треба виробити світогляд теоретично и знайти йому „точку приложенія“ в практичному житті. Багато людей оце тільки останніми часами вперше на віку почало шукати собі якоїсь ради з такими питаннями і насамперед самих себе запитувати: „яко вѣруєши“? У багатьох цей процес „самоопредѣленія“ позначився кардинальною руїною старого світогляду, потоптанням під ноги старих богів і невтомним шуканням нових підвалин до життя. Багато ще стоїть на роздоріжжі, хитаючись і що-до загальних принципів, і що-до тих шляхів, якими йдучи, їх можна у житті справдити. І найперша повинність сучасної публіцистики— прийти на підмогу таким людям, пособити їм швидче і радикальніше стягнути з себе ветхого Адама аморфности і придбати виразне обличчя для практичної діяльності серед громади.

Теперішні часи громадсько-політичної реакції не сприяють, правда, якійсь означеній ясно громадській діяльності, але до неї кожному треба бути готовим, бо раніше чи пізніше, а таки прийде змога виявити її повною мірою. А вже звісно, що не тоді хортів годувати, як на полювання треба рушати: не тоді й до праці лагодитись, коли вже час буде ставати до неї...

Надто в тяжких умовах що-до цього стоїмо ми, українці. Обставини нашого життя не дали нам заздалегідь витворити відповідну літературу, і громадянам самим доводиться тепер, самотужки мовляв, розробляти питання величезної ваги й знаходити на них відповідь.

Може через те й такого хитання нігде нема, як у нас, такої невиразистости в громадських справах, а це страшенно шкодить самовизначенню не тільки поодиноких людей, але й цілих груп громадських на українському ґрунті.

В цій статі я роблю спробу поставити деякі питання з нашого життя на прилюдне обміркування і тим наблизити час, коли вони бути питаннями перестануть. Через те, що наше сучасне життя одним своїм краєм спирається на минуле, а другим само стає зерном для майбутнього — то й праця розпадається на три частини: огляд минулого, перегляд сучасного і міркування що-до майбутности. Це з формального боку; що ж до принципіального, то в основу своєї праці я кладу ту безперечну тепер аксіому, що в ґрунті соціального життя повинні стояти інтереси широких народніх мас і їх мусить мати насамперед на увазі всякий, хто шукає відповіді на проклятуці питання часу. Зазначаю до цього, що я мав на думці дати тільки схему такої відповіді і через те спинятимусь здебільшого на загально-відомих фактах, розглядаючи їх тільки крізь призму згаданої аксіоми.

Додам ще — стаття ця призначалася до одного українського збірника, що мав почати цілу низку праць на принципіальні українські теми. Через оригінальну теперішню нашу волю слова збірник світа не побачив і стаття попереду появилась в російському (трохи скороченому) перекладі на сторінках „Русскаго Богатства“ і по-німецькому в „Ukrainische Rundschau“.

Єсть між українськими піснями одна, якої не можна поминути, заговоривши про долю України, та й авторство її учені дослідники зв'язують з найменням того чи іншого з історичних діячів українських. Оповідає та відома пісня про горе чайки-небоги, що „вивела діток при битій дорозі“, де кожному дуже легко гніздо її зруйнувати та й дітей позбавити волі, чи навіть і саме життя їм вкортити.

Ой діти, діти! Де вас подіти?

Чи мені втопитись, чи з гора убитись?—

бідкається безталанна мати, бачучи, яка небезпека страшна всіма сторонами облягла те, що матері найдорожче буває—власне при-
становище та сем'ю рідну...

Вже давніші українські історики цю пісню брали за алегоричну картину, що малювала, мовляв словами автора „Історії Руссовъ“, „страждущую и колеблемую Малоросію“. І дійсно—мав, чи не мав на думці невідомий автор популярної пісні зазначену алегорію, але так зрозуміти її—річ вельми спокуслива. Справді-бо: історична доля України та українського народу дуже й дуже нагадує оте важке та кругом небезпечне життя „при битій дорозі“, де вічно чигають на тебе всякі пригоди лихі просто вже через саме становище.

Всякі оті Чорні Клобуки, Торки, Берендії, Печеніги, Половці, Татари, Венгри, Поляки—один по одному, а то й по кілька заразом—„всѣ промелькнули передъ нами, всѣ побывали тутъ“, на цьому з усіх боків відкритому і без жадної заслони роскинутому степу, протягом довгої історичної мандрівки українського народу на шляху вироблювання форм для державно-громадського життя. З позверхового боку шлях цей, як знаємо, ніби припинився через приєднання (р. 1654) нашого краю до московського царства, і з того часу Україна, хоч і не ціла, живе спільним державним життям з іншими краями російської імперії, зберігаючи проте свої національні ознаки, як от мову, пороби, звичаї, культуру, то-що. Спершу несвідомо й пасивно, далі—надто останніми часами—все з більшою та більшою свідомістю й активністю силкується вона оборонити й захистити ці національні форми свого життя проти нивеляторських експериментів всеросійської централізації та розгорнути форми ті до такого ступня, щоб вони могли повною мірою задовольняти всі культурні потреби українського народу. До цього, коротенько кажучи, і зводиться власне мета всього українського руху, що має народ в етнографічному розумінні перетворити в справжню, самовідому і міцну своєю самосвідомістю націю,—націю, що йде власною стежкою до тієї ж таки мети, яка стоїть і перед усіма народами спільної держави: до світла, волі, щастя й поступу. Ото ж—зазначити риси, якими ця самосвідомість розгорталася, од вихідного пункту її й до останнього часу, показати шляхи, що ними проходила вона і проходить до народ-

ніх мас—отаке завдання цього нарису. Зворушливий образ чайки-небоги з її матерніми жалями й страхами за трагічну долю дітей своїх справді може бути дуже гарною подобою України в її минувшині і навіть сучасності, і не раз, певне, промайне він перед читачем, якому достанеться до рук оця праця. Принаймні перед автором під час роботи стояв невідступно той образ з своїми журливими наріканнями на лиху долю, що доходила, здавалося, до самого нікуди. На щастя, ще не всі шляхи до кращої долі заросли тернами і можна знайти стежку, кудю од лиха вибратись...

I *).

Долю України від того часу, як вона стала до політичної унії з Москвою (р. 1654), можна вважати за типову долю мало не всіх прилучених до московського царства земель. Український народ, що стояв тоді на порозі вільного життя й користувався фактично з демократичних установ, перебув довгу і складну еволюцію і ступінь по ступневі підходив до того безправного становища, на якому його з усіма іншими народами російської держави застукали події останніх років. Згадана еволюція виявлялась у тому, що первістний круг автономних прав усе вуужчав; далекі спершу зв'язки з центром

*) Цей розділ написано на підставі головним чином історичних праць Соловйова, Костомарова, Драгоманова та проф. Грушевського.

усе ближчали; централістична політика московського уряду все вкоротчувала припони, на яких ходили „инородці“, все ближче до центру переносила прикорень, аж поки приносила всі землі на становище „коренных“ або „исконных русских областей“. Аракеєвський ідеал казенної однамастности у московських політиків завжди стояв поруч другого ідеала, формульованого словами: „од Молдавана аж до Фина на всіх язиках все мовчить“; абсолютизм і централізм — рідні брати, що спільними силами та в добрій злагоді і збудували ту зразкову „тюрму народів“, яку знаємо під найменням великої східньої імперії.

Це один бік еволюційного процесу — центротяжний. Але поруч його в історії кожного народу під рукою московського уряду відбувався й другий — центробіжний, що виявлявся змаганням одурених, окривджених і зневолених народів зберегти свою автономію, оборонити свої права національні й добути собі людських умов для існування. В тюрму, звісно, ніхто не йде з власної волі й своєю охотою; навпаки — кожне так чи инакше міркує, як би визволитися з неї: „да мимоидеть, мовляв, чаша сія“. Більш або менш визвольна течія пробивається в історії кожного народу, що мав нещастя втратити самостійність і стоїть на певному шаблі людської цивілізації та громадського й політичного розвитку; проходить вона червоною ниткою й через цілу історію українського народу. Ото ж не зайва, певне, річ дослідити цієї нитки, показати, як визвольна ідея виявлялася в історії українського народу, які одмітні риси виробила вона й якою ді-

йшла аж до наших часів, діставши ся в програми і змагання сучасних політичних партій українських. Це хоч би вже на те нам здасться, щоб мати змогу поставити більш-менш певний прогноз що-до будущини або, инакше кажучи, зазначити, які вигляди національна ідея наша може мати на колись, щоб таки досягнути свого ідеала—визволення народнього.

Велика революція, що в XVII столітті вихрем пронеслась по Україні, проти економічного, соціального, національного та релігійного гніту польських феодалів, скінчилась, як відомо, цілковитою дезорганізацією тодішньої Річі Посполитої. Україну фактично одірвано від неї, але, з другого боку, сама Україна власними силами не спромоглась б забезпечити собі спокій та незалежність, бо Польща й не думала зрікатися своїх „прав“ на цей ласий шматок — країну, „текущую млеком и медом“, як писав якийсь український літописець. Вороги стояли один проти одного—знесилені, зморені, зруйновані, дожидаючи тільки слушного часу, щоб знову розпочати боротьбу. Під такий час раз-у-раз знайдеться якась стороння сила — отой, мовляв, *tertius gaudens*, що на свою руч використовує непевне становище й забере собі всі здобутки його, чужими руками жар загрібаючи. Цією силою було Московське царство, з яким поєднатись надумав тоді ватажок повстання, Богдан Хмельницький.

Не легко вгадати тепер, як уявляв собі те поєднання сам Хмельницький; найпевніше мабуть, це для його була тільки одна з тих минутих політичних комбінацій, на які з його

майстер був не аби-який, не надаючи їм усім великої ваги. Та цим разом наскочив він на майстрів і з другого боку і вони хутко дались у знаки необачному політикові і всій Україні—дарма, що вона пристала до Москви з власної волі, на підставі рівноправності і з забезпеченням „давніх вольностей“ українського народу, тобто повної автономії в справах хатніх і навіть заграничних. Цю, кажучи нашим теперішнім терміном, конституцію забезпечено українському народові так званими „статтями Богдана Хмельницького“ і хоча в „Статтях“ тих багато дечого не зазначено й не вияснено до ладу, але один пункт не викликав непевності: Україні вони давали досить широку автономію. Цілим краєм мав порядкувати гетьман, обраний на раді козацькій вільними голосами, і надто характерно те, що навіть затвердження царського йому не треба було,—досить було просто повідомити в Москву про акт народньої волі. Так само виборні були і всі інші уряди на Україні. Гетьман і військо козацьке мали право безпосередно зноситися з чужими державами, нікого не питаючись, і тільки тоді повинні були давати знати царському урядові, коли б довідались про щось таке, що могло йому нашкоду вийти. Україна своїй окремий скарб має, до якого податки збирає гетьман, виплачуючи тільки Москві встановлену суму. Окрім того, згадано про незалежність законодавчих функцій та суда, про окремий устрій української церкви та козацького війська, незайманість особистих прав усякого стану людей, муніципальне самопорядкування і т. и. Автономність у сферах законодавчій,

фінансовій та військовій, право незалежно обірати голову держави в особі гетьмана і безконтрольно зноситися з чужими державами — це все такі ознаки державного ладу, що дають право вважати український народ тих часів суверенним у своїх справах і зачerkують дуже широкі межі його автономії. Зв'язок України з Москвою швидче нагадує стосунки добрих сусідів, аніж повинности меншого до старшого, підлеглого до пануючого. Не дурно ж навіть деякі російські учені, взагалі більш нахильні до того, щоб зменшувати, ніж прибільшувати, круг української автономії, дивляться на поєднання України з Москвою тільки як на персональну унію (проф. Сергеевич). Ми вже не згадуємо, що фактично з самого 1648 року Хмельницький стояв на чолі держави зовсім окремої і від чужих урядів незалежної.

Та не так думали й не того хотіли в Москві. Московські „собиратели всеа Руссиі“ з цього погляду мали вже велику й добру практику, почавши свою централізаторську кар'єру руйнуванням своїх же таки, щиро-великоруських центрів громадсько-державного життя та культури. Трагічна доля „сѣверно-русскихъ народоправствъ“—Новгорода й Пскова—показала, до яких форм державного ладу додумались на Москві й якою небезпечною для української автономності була та спілка демократичної України з централізаційно-абсолютистичною Москвою. Незабаром і Хмельницький, і старшина козацька, і вся людність на Україні побачили, що новий спільник не вільної хоче спілки, а вимагає просто підлеглости. Вже на самій Переяславській

радї царські бояре, що приймали присягу від козаків, сами категорично зреклися присягнути, що й Москва додержить умови—через те ніби-то, що „государю неприлично присягать подданнымъ“, як говорили вони, взиваючи навіть саме домагання від них присяги „неприличными рѣчами“. Згодом же на Україну наслано московських воевод з військом, що поводилося так, ніби це був повоєований край; голос українців нехтовано—„яко недостойныхъ о себѣ совѣтовати“. Дійшло до того, що все, що на Україні несхоже було з московськими порядками, ці заходжі люде почали вважати за одступництво та латинську ересь, як це добре видно хоч би з оцих слів із маніфеста царя Олексія: „прежде нашего царскаго пришествія раздѣленіе съ поляками сотворите какъ вѣроу, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите“... Побачив Хмельницький, що спілка з Москвою недобрим пахне, і заздалегідь почав дбати, як би з неї викрутитись, заклавши нові умови з Туреччиною та Швецією, а тим часом поводився на Україні, як конституційний володарь. Та серед тих нових замірів заскочила його смерть (р. 1657).

Процес боротьби визначився виразніше вже по смерті Хмельницького. З одного боку Москва все дужче наступає, щоб скасувати українські вольности—автономію і до рук прибрати весь край; з другого—дужче пробивається й ідея автономности (як у знаменитих „Гадяцьких пунктах“ Виговського) та неподільности України (в домаганнях Дорошенка). На жаль, під цей критичний час формування державного на Україні не з'явилося

людей, що свідомо взяли б до серця інтереси трудящих мас і, поставивши їх в основу автономистичної програми, з'єднали б усю країну й надихнули її одним духом протесту проти поневолення. Натомість перед ведуть один по одному, а то й разом, усякі авантюристи, як Брюховецький, або нікчемні з кожного погляду інтригани, як Тетеря, Ханенко то-що, і хутко оті людці своєю двозначною, нещирою та вузько-егоїстичною політикою доводять рідній край до повної руїни. Разом з тим серед народніх мас усе дужче позначається диференціяція, роспад на козацтво і „чернь“, поспільство; повстає класова ворожнеча та боротьба, що навіть визначним людям, як Дорошенко, не дає змоги зібрати всю українську людність під одним прапором і повести на оборону старожитніх вольностей. Фатальна помилка всіх українських автономистів того-часних, од Виговського і до Мазепи, лежить у тому, що вони підпори собі шукали не на Україні, а по-за її межами, у сусідніх держав, ув'язуючись у всякі політичні комбінації то з Польщею, то з Туреччиною й Кримом, то з Швецією або Трансильванією. Покладаючи всі надії на сусідську допомогу, українські політики нехтували природній ґрунт — свій власний народ і не тільки не спиняли широкої і глибокої рости́чі серед його, а ще навіть, свідомо чи несвідомо, допомагали їй, обороняючи класові інтереси старшини й козацтва і кривдячи, щоб їм догодити, народні маси, поспільство. Заваливши шляхетську Польщу, вони проте не уявляли собі іншого ладу, як позиченого з тієї ж таки Польщі, тільки місце польської

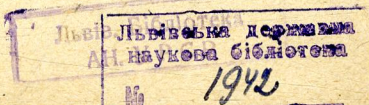
шляхти мала зайняти козацька старшина. В соціяльній структурі все лишалось, як бачимо, по старому і народ за ціну страшних жертв мав придбати собі тільки нових гнобителів з старими кайданами...

Нічого й казати, що автономистичні змагання козацької старшини під стягом класових її інтересів, з непопулярними серед народу політичними комбінаціями на додаток, були незрозумілі й чужі трудящим масам і вони байдуже ставились до боротьби з централізаційною політикою московського уряду на Україні. Ростіч ота дуже на руку була Москві і помаленьку, удаючи з себе для поспільства оборонця од утисків старшини, вона сіяла ще більшу ворожнечу на Україні і потроху-помалу втинала зненависний їй автономно - демократичний лад української землі. Щоб цього досягти, Москва навіть Переяславську умову сама зламала і, прийнявши до себе Україну цілу та неподільну, не задумалась пошматувати її, поділившись з Польщею, коли польське магнатство хоч здалека поманило царя Олексія Михайловича надією на польську корону. Андрусівська умова (р. 1667) вернула знов до Польщі правобережну Україну, — цікава паралель до тих криків про зраду, що посипались на українців з приводу Шведчини: Андрусівську умову особливо треба рекомендувати на увагу під час святкування ювілею Полтавського бою... Одно слово, *divide et impera* — ось якого принципу Москва невтомно додержувала аж до того часу, коли вже до краю знищено було автономні права і вольности України. Остання активна спроба

вернути їх, за часів Мазепи, не вдалась і під Полтавою зруйновано до щенту надії й сподіванки українських автономистів. По тому московський уряд вже поводився на Україні, як сам хотів, і непохитно провадив свою політику, повертаючи Україну на московську провінцію й заводючи там усі порядки московські. Вже затвержуючи на гетьманському уряді Мазепу, посланці царські висловили були бажання, щоб „никто бы голосовъ такихъ не испускалъ, что Малороссійскій край гетманскаго регимента, а отзывались бы вездѣ единогласно—ихъ царскаго величества самодержавной державы гетманъ и старшина и народъ Малороссійскій обще съ Великороссійскимъ народомъ“. По смерті ж Скоропадського Петро І фактично скасував був зовсім гетьманський уряд, маючи на меті, мовляв словами одного з царських прибічників, „Малую Россію къ рукамъ прибрать“, а українців тисячами гнав „на канальські роботи“, та по далеких походах тягав, ані трохи не зважаючи на обурення, що викликали такі вчинки на Україні. Наступники Петрові хоч і вернулись були назад, призволивши на обрання гетьмана, але то була вже тільки тінь колишнього автономного уряду, форма без змісту. Над гетьманом стояла тепер „Малороссійская коллегія“, яка фактично поряdkувала всим на Україні, і то так поряdkувала, щоб викорінити з українців, як казала цариця Катерина, „развратное мнѣніе, по коему поставляють себя народомъ отъ здѣшняго (московського тобто) совсѣмъ отличнымъ“. Оце „развратное мнѣніе“ не давало спокою російському урядові і надто

цариця Катерина II щиро до того взялася, щоб знищити „самопроизвольное нѣкоторыхъ мнимыхъ привиллегій и вольностей узаконеніе“ і „внутреннюю противъ народа великороссійскаго ненависть“. Ангальт-цербтська німкеня дуже влучно сформулювала „истинно-русскую“ програму централізації й обрусенія, яка з того часу тільки й прикладалася в урядових сферах що-до України. „Малая Россія, Лифляндія и Финляндія,—пише цариця в листі до кн. Вяземського,—суть провинціи, которыя правятся подтвержденными имъ привиллегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть большее, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупостію. Сіи провинціи, также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ они обрусѣли и перестали бы глядѣть, какъ волки въ лѣсу“. Облишивши поки „невольное признаніе“ за українцями „подтвержденныхъ имъ привиллегій“, зазначимо тут, що цариця дбала насамперед і найбільше про те, „чтобъ вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство“.

Відповідно до такої програми Україну за царювання Катерини II зроблено об'єктом цілої зваливи „реформ“, яка знесла навіть те, що було ще врятувалось за попередніх часів одвертого обрусительства. Р. 1764 скасовано гетьманський уряд і разом організовано перші на території України губернії Слобідську й Новоросійську; р. 1775 останню твер-

диню українських автономистів—Січ Запорозьку зруйновано; р. 1781—82 запроважено в колишній Гетьманщині так звані „губернскія учрежденія“, а козацькі порядки знищено; р. 1783 козацькі полки перешито на загально - імперський копил; р. 1785 „жалованною грамотою дворянству“ запроважено дворянський стан на Україні і козацькі ранги попереиначувано на чини російські. Разом з цими політичними заходами російський уряд не забуває своєю ласкою й соціальних стосунків. Ліберальна кореспондентка „господъ Волтера и Дидерота“ хоч про людське око й говорила иноді про оборону народа „отъ мучившихъ его вдругъ многихъ маленькихъ тиранновъ“, як вона титулювала під сердиту руч козацьку старшину, проте сама була справжньою творителькою кріпацтва на Україні, сотнями тисяч роздаровуючи людей у неволю своїм численним фаворитам. Властиво „маленькі тиранни“ тільки тоді цариці муляли, як обстоювали свої давні права і вольности, але коли автономистичні думки вилітали з голів козацької старшини, то Катерина ладна була не тільки миритися з „тиранством“, а навіть сприяти йому й допомагати, приймаючи з-під ніг йому всякі перешкоди. Про Україну XVII віку інженер Боплан писав, що панство там ніби вь раю раює, а народ наче в пеклі мучиться. Та ось польське панування минулося і чи стало краще народові жити—маємо від його самого гірку відповідь.

Наступила чорна хмара—
Настала ще й синя:

Була Польща, була Польща,
Та й стала Росія,—

так заспівав український народ, ідучи на панщину та лихим згадуючи словом ті переміни, що вийшли йому ще на гірше, коли навіть до польського панування рівняти. Тепер бо панщина стала державно-юридичним інститутом, що дістав собі такого дужого оборонця од держави, якого за польських часів не мав та й не міг мати. Хмара соціальних утисків згускла над Україною і ще погіршила народові те пекло, яке терпів він попереду.

Провадючи виразну політику в інтересах „командующих“ класів, уряд багато ваги надавав і тому, щоб одірвати їх цілком од рідного ґрунту й викопати між ними та трудящими класами навіть національну безодню. На це вигадано цілком вже „непристойні“ утиски над культурним життям українського народу, що починаються слідом за поєднанням України з Москвою. Вже з початку XVIII віку можна завважити, що уряд скоса поглядає на українську мову: цензура вимагає, напр., щоб мову в українських виданнях виправляти на московський штиб, або цілі книжки перекладати на „великоросійское нарѣчіе“, „дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ нихъ не было“. Деякі українські видання тих часів просто заборонювано друкувати, починаються утиски й проти книг закордонного видання або так званої „львівської печати“. В кінці XVIII віку, не зважаючи на протести, російську мову заведено в Київській академії й по всіх інших школах на Україні, розпочато

кампанію проти української вимови, звелено й по церквах за службою читати „голосомъ свойственнымъ російському нарѣчію“, тобто вимовляти по-московському. Через оці й інші такі заходи друкарні та школи, яких на Україні було таки чимало, потроху занепадають і переводяться, а той край, що колись перепускав через себе західно-європейську освіту і для Москви, тепер помалу спускається до становища пустині з погляду культурного, завмірає і перебуває в темноті аж по сей день.

Та не можна сказати, щоб викорінити „развратное мнѣніє“ і „внутреннюю ненависть“ цілком і одразу пощастило російському урядові—навіть тими „легчайшими способами“, про які була зараз мова. Не вважаючи на всі його заходи, українці ввесь час усе-таки „поставляють себя народомъ отъ здѣшняго совѣмъ отличнымъ“,—в душі міцно живе свідомість своєї опрічності, підживлювана традиціями, обставинами й вимогами життя, і час од часу вона прокидається й виходить на поверх, наперекір усім заходам задушити й приспати її до краю. Не кажучи вже про поодиноких борців за автономні права для України, як Полуботко, досить буде згадати тільки такі факти, як петиції старшини козацької р. 1763 про затвердження гетьманського уряду в роді Розумовських, або—ще виразніша подія—голос українського громадянства в „наказах“ депутатам до так званої „комиссії уложенія“ (р. 1767). Усі стани українського громадянства—не тільки старшина, а й просте козацтво, духовенство та міщанство—подали голос за те, щоб Україні

повернути старі права, на яких „гетманъ Богданъ Хмельницькій со всѣмъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую“. Даремно Румянцев брав накази собі на цензуру, даремно конфісковував їх і силкувався репресіями сфалшувати громадський голос і винищити українське „коварство и своеволие“, „фальшивыя и имъ не свойственныя (!) республиканскія мысли“—шило уперто вилазило з мішка і уряд нічого з ним поробити не міг. Як ставились тоді до центрального уряду деякі круги українського громадянства, надто виразно показує оцей факт. Р. 1791 до Берліну заїхав один з українських автономистів Капнист (потім російський письменник, автор „Ябеды“, то-що) і обернувся до пруського уряду з заявою, що його прислали земляки, до одчаю доведені „тираннією“ російського уряду, запитати, чи буде їм яка допомога од пруського короля, як що вони поpróbують оружною рукою скинути з себе чуже ярмо... Цікава оця миссія не дала, звичайно, ніяких результатів, але дуже виразно свідчить про настрій на Україні за не дуже ще давніх часів.

Найбільшою помилкою українських автономистів, як згадано вже, було те, що вони покладали надії на межинародні політичні комбінації, а не на власну силу—силу українського народу, що вони шукали підпори не на своєму ґрунті, а по-за межами його, і домагаючись автономії, будували її на становій та класовій основі. З цього виникала ціла низка фатальних наслідків, а насамперед те, що широкі народні маси байдужні були та холодні до такої автономії й не підпірали домагання необачних

автономистів. Що народові значила втрата автономії перед погрозою кріпацтвом? Яку, з другого боку, ціну чи принаду для трудящих класів могла мати національна незалежність, коли з її здобутків вони не мали волі користуватись і навіть гірше — позбулися людських умов існування? Тим більше, що прихильники автономії, головним чином старшина козацька, виступають разом і оборонцями своїх класових інтересів, які інтересам народа суперечили, і виявляють претензії на його добро та волю. Треба сказати, що з необачности українських автономистів дуже мудро скористувався московський уряд. Піддержуючи фактично їх чисто станові та класові заходи, щедро роздаровуючи їм селян у кріпацтво та землі, він разом невинно удавав, ніби стоїть за право народа проти панства, скоро останнє якісь політичні домагання виявляло. На народ він пустив панів, а цих лякав і держав у тісній жмені грозою народнього повстання. Розбрат між „командуючими“ класами та трудящими масами більшав, зменшалась натомість відпорна сила і де далі, все менше ставало прихильників автономії — отих, мовляв, „старожитних прав та вольностей“ — і між старшиною. Більшість, підсилена усякими „ташкентцями“, пройдисвітами й авантюристами з москалів, волохів, сербів та інших захожих людей, кинулась навперейми загортати до себе нивки та ланки, скуповувати й випрохувати кріпацькі душі і „за-для лакомства нещасного“ продала не тільки народні інтереси, а й власні політичні права. І сталось так, як того сподівалась мудра німкеня: „желанія къ чинамъ, а особливо къ

жалованію“ таки перемогли „умоначертаніє
 прежніхъ временъ“. Divide et impera, посій
 рѳзбрат та й бери хоч і голими руками... По-
 шматована Україна зробила була ще раз спробу
 скинути з себе ярмо політично-соціально-
 економічної неволі—під час так званої гай-
 дамаччини; та цей героїчний, але без ясної
 свідомости, без визначних і досвідчених
 проводирів рух залито кровію повстанців і
 велика пожежа, не розгорівшись, погасла.
 На Україні запанувало кріпацтво, темнота,
 політична деморалізація, і здавалось, що
 царству їх не буде й кінця, а в призерку
 темних часів і національно-автономистичні
 думки затемнилися і підупали.

Затемнилися, та не зовсім; підупали, та
 не перевелись до 'станку. Піднято їх знову,
 взброєно здобутками загально-людської нау-
 ки, вчищено від примішки станових та
 класових інтересів, підшито інтересами рід-
 ного народу—тобто трудящих мас українських,
 і в такій новій одежі стара ідея автоном-
 ности зовсім инший і вигляд має. Новітні
 автономисти українські одкинули, як непо-
 трібну заваду, оті надії на межинародні полі-
 тичні комбінації, на сусідську допомогу, а
 натомість поклали їх на дужі плечі самого на-
 роду. Відповідно до цього метою їх діяльності
 й живущим нервом її стало добро народу, а не
 інтереси „командующихъ“ класів. На сторо-
 жі інтересів народніх стало—слово, новона-
 рожденне українське письменство, що велику
 ідею національного відродження донесло чис-
 тою через часи страшного лихоліття і пере-
 дало в нові, можна сподіватись, певні руки.

II.

Перші українські письменники новітніх часів, як Котляревський, Артемовський-Гулак, Гребінка та інші, одразу пустили в наше письменство дужу демократично-гуманитарну течію, хоча політичних справ, і з'особна автономії, вони зовсім не торкаються. У них було інше історичне завдання—показати зде-націоналізованому громадянству українському, що то за народ живе кругом його, поставити прилюдно питання про елементарне людське право на особисту волю, знайти людину в кріпакові і приєднати письменством наш народ, що був до тих часів сірою етнографічною масою, до сем'ї культурних націй. І початкове наше письменство виконало добре це завдання, не ставлячи навіть поки що питання про політичне становище України. Але надто характерно, що одночасно з першими зародками демократичного письменства на Україні з'явився й перший витвір політичної думки—історична праця, що довгий час потім мала великий вплив на формування автономістичної ідеї серед тодішньої інтелігенції української. Це була знаменита „Історія Русовъ, или Малой Россіи“, зв'язана серед широкої публіки давньою традицією з іменням Георгія Кониського, але історичною критикою приділена до иншого автора. Написана в кінці XVIII або на початку XIX віку, вона була однією з найвільнодумніших книг не тільки того часу, а й довго ще потім. Історичний трактат що-до змісту і політичний памфлет що-до форми, вона своєю вагою для виховання українського громадянства по правді може

заняти те місце, яке в історії російського громадянства належить славетному „Путешествію изъ Петербурга въ Москву“ Радищева. Її переписували, нею зачитувались, на ній виховувалось не одне покоління українолюбців, вплив її одбився й на Шевченкові. Любов до рідного краю, автономистичні ідеї, демократизм аж до республіканства, зненависть до кріпацтва і взагалі до всякого пригнічення та поневолення — такі були позитивні риси цього блискучого, талановитого написаного памфлета. Він будив серед громадянства приспану думку про волю рідного краю, він перший сформулював ідею автономії України, він зберіг автономистичний принцип і через голови недолугого панства переніс його в пізніші часи, коли його можна було прищепити вже до нового дерева і на нових підвалинах.

Безперечно, що „Історія Руссовъ“ була виразом думок цілого гурту людей на Україні, та з другого боку й сама ті думки засівала серед ширшого громадянства. Це виявилось, скоро на Україні почали з'являтися зародки організацій, які мали на меті громадські інтереси. Найбільш популярною тоді формою таких організацій були масонські ложі і що українство мало з ними зв'язок, видно з того, що батько українського нового письменства Котляревський був членом місцевої Полтавської ложі *). Р. 1818 у Києві організовано масонську ложу під назвою

*) А. Н. Пыпинъ—Общественное движеніе въ Росіи при Александрѣ І. СПб., 1900. Стор. 321. Див. ще досліді д. Семевського—„Декабристы-масоны“, друковані в „Минувшихъ годахъ“ 1908 р., кн. III, стор. 146.

„Общество Соединенныхъ Славянъ“. Вона, правда, не мала на меті чисто українських завданнів, але стоячи на федеративно-демократичному ґрунті, це товариство ширило правдиво-слав'янолюбні думки *) і розчистило певне якоюсь мірою шлях для таких організацій, які безперечно стоять вже на принципі української автономности. З таких організацій найславнішою, між иншим і своєю трагічною долею, було знамените Кирило-Мефодієвське братство, засноване з ініціативи відомого історика Костомарова у Києві р. 1846. Це була перша українська організація з політичною програмою, тим то варто коло неї трохи довше спинитися.

Програма братства тепер добре вже відома. За мету воно собі поставило — ширити ідеї слав'янського єднання і федерації слав'янських народів на ґрунті повної волі й автономії кожного народу, що входив у склад проектованої федеративної держави. Такими народами братчики вважали — великоросіян, українців, поляків, чехів, лужичан, хорутан, ілліро-сербів та болгарів; кожен народ мав скласти окрему республіку („Рѣчь Посполитую“) і порядкувати своїми справами

Одного українця-масона, Василя Лукашевича, просто таки обвинувачувано, що він заснував „малороссійское общество“, яке мало на меті добути незалежність України. Див. там же таки, стор. 149—151.

*) „Въ ложѣ были членами многіе поляки, русскіе и малороссы, и самое названіе ея показываетъ стремленіе къ установленію дружественныхъ отношеній между этими тремя составными частями мѣстнаго населенія“. „Минувшіе годы“ 1908 р., кн. III, стор. 152—153.

самостійно і незалежно („чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство“). Органом федерального уряду мав бути складений з послів од усіх народів сейм, який повинен був порядкувати спільними справами. На чолі езекутивної влади в кожній республіці мав стояти виборний на якийсь час „правитель“; так само виборним мав бути й голова цілої спілки. Далі братчики домагались загальної рівності і волі, знищення станових правилей, знесення кріпацтва, дбали про загальну народню освіту, вселюдне право виборче, виборність чиновників і т. и. Домагатись усього цього брацтво думало через виховання молодіжі, розповсюдження письменности в народі й літератури та мирну пропаганду своїх ідей, наперед зазначивши, що „правило: цѣль освящаєть средство — общество признаєть безбожнымъ“ *).

Коли ми придивимось до переказаної програми, особливо пам'ятаючи про історичну перспективу, то мусимо признати, що вона була не тільки на ті часи, а і взагалі вельми поступовою й демократичною і показувала високий, бодай теоретично, розвиток політичних ідей у братчиків. Безперечно можна сказати, що програма Кирило-Мефодієвського брацтва повинна була великий мати вплив на формування демократично-автономічних думок по цілій Росії, а не тільки на Україні. На превеликий жаль, як відомо,

*) Къ исторіи „Общества св. Кирилла и Мефодія“. Былое, 1906. кн. II, стор. 73—75.

справа загинула в сповиточку: братчиків (Костомарова Гулака, Маркевича, Білозерського та ин.) і особ до брацтва близьких (Шевченка, Куліша) р. 1847 арештовано й організація померла, навіть не розпочавши практичної боротьби за свої думки. Правда, ідеї братства не пішли марно: літературним одгомом ідей брацтва були поезії Шевченка і пізніше аболюціонистичні твори Марка Вовчка, які безперечно зробили багато для розповсюдження ідей демократизму на Україні.

Минуло більш десятка років перше, ніж колишні братчики могли на-ново розпочати свою роботу—в „Основі“. Але часи вже не ті були: кріпацтво впало і вже минав потроху медовий місяць російської „свободи“, що позначила була коротеньку „епоху великих реформ“; федералізм за часів, коли пахло в повітрі польським повстанням, не міг здобути популярности; де-які ідеї брацтва здавалися вже невиразними й застарілими в порівнанні з наукою чистого соціалізму, що почала тоді ширитись серед передових людей в Росії. До того ж знов розгортала свої крила реакція й починались репресії та гніт з урядових сфер—і „Основа“ мусіла впасти. Братчики, хоч і не з своєї вини, а опізнились вийти на практичну роботу.

Проте українці 60-х років таки встигли висловити свої щиросердні думки і на сторінках єдиної тоді на цілу Росію трибуни вільного слова—въ „Колоколѣ“, і в самій ж таки „Основі“. В ч. 61 „Колокола“ (15 січня 1860 р.) під заголовком „Україна“, надруковано анонимного листа до видавців, якого

сам Герцен зве „превосходною статьею“ *). Торкаючись давньої тяганини між поляками та великоросіянами за українські землі, автор листа — як тепер знаємо, М. Костомаров — твердо ставить насамперед тезу, що „спорныя земли не принадлежатъ ни тѣмъ, ни другимъ, — онѣ принадлежатъ тому народу, который издревле ихъ населялъ, населяетъ и обрабатываетъ“. З такого погляду Костомаров і трактує всю українську історію, яка звичайно „или была заброшена, или представлялась въ искаженномъ видѣ, сообразно благимъ цѣлямъ и видамъ правительства“. Правда, що-до самої програми українських діячів, то Костомаров ще хитається, зводячи її до чисто культурних потреб, як письменство та школа; але знаходимо у його зерно й того вимагання, на якому одностайно зійшлися потім усі українські діячі. „Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, въ него же вѣруемъ и его же чаемъ, наша Южная Русь должна составить *отдѣльное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ*, гдѣ народъ говорить южно-рускимъ языкомъ, съ сохраненіємъ единства, основаннаго не на губительной мертвящей централизациі, а на ясномъ сознаніи равноправности и своихъ собственныхъ выгодъ. Чтобы наши потомки увидѣли то, что едва-ли какому-нибудь Симеону изъ нашего поколѣнія суждено увидѣть, надобно, чтобы славяне очищались отъ своихъ старыхъ предразсудковъ“. „Пусть же, — так енергично кінчається цей надзвичайно цікавий і характерний го-

*) Колоколь. Избранныя статьи А. И. Герцена. Ж., 1887, стр. 414.

лос одного з ентузіастів українського національного відродження,—*ни великороссы, ни поляки не называютъ своими земли, заселенныя нашимъ народомъ*“ *).

На прикінці істновання „Основи“ і в ній вже забреніли були ці нові струни, надто в писаннях молодших її співробітників, як Вол. Антонович, П. Житецький, Рильський та ин. Особливо виразно нова струна бренть у класичній своєю простотою і щирістю тона „Исповѣди“ проф. Антоновича. „По волѣ судьбы,—писав він,—я родился на Украинѣ шляхтичемъ, въ дѣтствѣ имѣлъ всѣ привычки паничей и долго раздѣлялъ всѣ сословныя и національныя предубѣжденія людей, въ кругу которыхъ воспитывался. Но когда пришло для меня время самосознанія, я хладнокровно оцѣнилъ свое положеніе въ краѣ, взвѣсилъ его недостатки, всѣ стремленія общества, среди котораго судьба меня поставила, и увидѣлъ, что положеніе его нравственно безвыходно, если оно не откажется отъ своего исключительнаго взгляда, отъ своихъ заносчивыхъ посягательствъ на край и его народность. Я увидѣлъ, что по-

*) „Письмо Костомарова къ издателю „Колокола“. Див. „Собрание политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова“, т. II, Paris, 1906, стор. 746—765. Там же й цікава передмова самого Драгоманова. Порівн. колективну заяву петербурзьких українців р. 1863 з приводу польського повстання: „Малорусская національность, какъ одна изъ личностей въ общемъ хорѣ народовъ, считаетъ законнымъ правомъ своимъ сохранять и защищать эту личность отъ всякихъ насильственныхъ попытокъ, съ чьей бы то ни было стороны, стереть ее съ лица исторіи“ і т. и. „Кіевская Старина“, 1905, кн. II, стор. 189—200.

ляки-шляхтичи, живущіе въ южно-русскомъ краѣ, имѣютъ предъ судомъ собственной совѣсти только двѣ исходныя точки: или полюбить народъ, среди котораго они живутъ, проникнуться его интересами, возвратиться къ народности, когда-то покинутой ихъ предками, и неусыпнымъ трудомъ и любовью, по мѣрѣ силъ, вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многія поколѣнія вельможныхъ колонистовъ, которому эти послѣдніе за потъ и кровь платили презрѣніемъ, ругательствами, неуваженіемъ къ его религіи, обычаямъ, нравственности, личности,—или же, если для этого не хватитъ нравственной силы, переселиться въ землю польскую, заселенную польскимъ народомъ, для того, чтобы не прибавлять собою еще одной тунеядной личности, для того, чтобы наконецъ избавиться самому предъ собою отъ грустнаго упрека въ томъ, что и я посредственно или непосредственно (что, впрочемъ, все равно) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу къ развитію народа, въ хату котораго я залѣзъ непрошенный, съ чуждыми ему стремленіями, что и я принадлежу къ лагерю, стремящемуся подавить народное развитіе туземцевъ и что невинно раздѣляю отвѣтственность за ихъ дѣйствія. Конечно, — кінчае Антонович, — я рѣшился на первое, потому что сколько ни былъ испорченъ шляхетскимъ воспитаніемъ, привычками и мечтами, мнѣ легче было съ ними разстаться, чѣмъ съ народомъ, среди котораго я выросъ, который я зналъ, котораго горестную судьбу я видѣлъ въ каждомъ селѣ, гдѣ только владѣлъ имъ шлях-

тичь,—изъ устъ котораго я слышалъ не одну печальную, раздирающую сердце пѣсню, не одно честное, дружественное слово (хотя я былъ и *паничъ*), не одну трагическую повѣсть объ истлѣвшей въ скорби и безплодномъ трудѣ жизни... который, словомъ, я полюбилъ больше своихъ шляхетскихъ привычекъ и своихъ мечтаній“ *). „Желая мыслить и писать по своему, малороссы не выгораживаютъ себя изъ общерусской жизни,—пише в „Основі“ ж таки другой молодой тоді учений Павло Житецький.—Мы очень понимаемъ, что, устраниая себя отъ участія въ общерусской жизни, малороссы произнесли бы смертный приговоръ своей словесности,—потому что они пошли бы въ этомъ случаѣ противъ исторіи,—и знаемъ, что они могутъ жить этой общей жизнью самостоятельно, не прибѣгая къ бесполезному и непроизводительному для нихъ займу у другихъ ума и языка... Народъ прежде всего требуетъ отъ своихъ воспитателей уваженія къ его собственному міровоззрѣнію, выработанному вдали отъ школы, и это именно міровоззрѣніе есть точка опоры, отъ которой должно пойти все его будущее развитіе. Отрѣшить народъ отъ этой почвы—значить раздвоить его натуру, значить обезпечить вѣчное существованіе двухъ смѣшныхъ категорій—общества и народа (какъ будто народъ—не общество, а стадо овецъ), которые у насъ имѣютъ сословный характеръ. Первая—съ титуломъ образованной, послѣд-

*) Вл. Антоновичъ—Моя исповѣдь. „Основа“, 1862 г., січень, стор. 94—95.

няя... но мы всѣ знаемъ, какъ въ Россіи называютъ народъ... Такъ какъ малорусская литература—явленіе глибоко своеобразное потому самому, что она идетъ отъ центра къ радіусамъ, а не наоборотъ, какъ русская; такъ какъ она починаеть съ объективной ширины народнаго міросозерцанія, на которую должна вступить и русская литература въ интересъ своего дальнѣйшаго и болѣе правильнаго развитія и такъ какъ, съ другой стороны, эта послѣдняя гораздо богаче малорусской общими понятіями,—то обѣ онѣ нуждаются одна въ другой и взаимно себя восполняютъ. Это даетъ малорусскому народу право быть индивидуумомъ, личностью и, съ другой стороны, вводитъ эту личность, какъ самостоятельную силу, въ общерусскій міръ для общечеловѣческихъ стремленій, успѣхъ которыхъ зависятъ отъ равновѣсія и полноправности обѣихъ народностей. *)

Як бачимо, на початку 60-х років все дужче й виразніше визначаються вже ті риси демократизма й автономизма,—розуміючи їх як діяльність на користь народа, тобто трудящих людей,—якими рисами перенято усе взагалі новіше українське письменство в особах найкращих його заступників. Позначено „лінію поведенія“ на два боки—до польського і загально-російського, так званого, громадянства на Україні; поставлено на ясний ґрунт його обов'язки що-до українського народу. І поруч кінцевих слів з листа Костомарова, надто дорогий нам отой настрій, який про-

*) П. Житецькій—Русскій патріотизмъ. „Основа“, 1862 р. марець, стор. 17, 18, 19, 20.

бивається найдужче в „Исповѣди“ Антоновича і який згодом, в 70-х роках, в загально-російському житті витворив таку блискучу смугу, що характеризується „кающими дворянами“. Через умови українського життя, настрій цей („хлопоманія“) на українському ґрунті виявився раніше, хоча через ті ж самі умови й не придбав такого широкого розмаху й інтенсивності. Проте це не одбірає у його виразності й глибокої ваги для історії української самосвідомості.

Характерною разом з тим рисою українських програмних заяв на початку 60-х років була їхня аполітичність, їхня байдужість, скажу навіть — нехтування політичних реформ у рідному краю. „Никто вѣдь изъ насъ не только не говоритъ и не помышляетъ о политикѣ, но всякое (?) политическое стремленіе при настоящемъ состояніи общества до того смѣшно и ребячески наивно (!) въ нашихъ глазахъ, что серьезно даже считаемъ лишнимъ (!) возражать на этотъ упрекъ“ — так заявляють люде, що підписали відомий „Отзывъ изъ Кіева“ р. 1862, переважно з молодого покоління українських діячів. *) За малим не так само тоді висловились і старші діячі з Костомаровим на чолі. Визнаючи, що „каждый народъ стремится всѣми силами души къ разумной политической жизни и желалъ бы поскорѣ видѣть на своемъ знамени лозунгъ: политическая и національная свобода“ — вони проте „дѣйствительныхъ улучшеній“ що — до цього

*) Див. „Австро-руські спомини“ М. Драгоманова, ч. III і IV. У Львові, 1890, стор. 301 і далі.

сподіваються од... тодішного уряду... *) Українське народництво на початку 60-х років мало, як бачимо, характер мирної культурної праці. Це виходить не тільки з наведених допіру заяв і навіть полемичних виступів проти революційних заходів „Молодой Росіи“ в тому ж таки „Отзывъ изъ Кіева“, але і з практичної діяльності українського громадянства. Видавання народніх книжок, недільні школи й інші такі заходи стояли тоді на першій черзі й найбільше уваги присвячували їм українські діячі. Такий настрій, треба сказати, точився не довго і вже в наступному десятилітті засужені так остро „політическія стремленія“ займають належне місце в українських програмних заявах.

Як спинилась р. 1862 „Основа“ і запанувала нова реакція, знову в історії українства починається антракт, протягом якого найбільшу увагу в українських кругах звернуто на культурно-наукову, почасти на просвітну роботу. Але разом виразніші приймає форми і чисто політичний рух, що не грав, як ми бачили, великої ролі серед настроїв українського громадянства в 60-х роках. Р. 1873 в львівській „Правді“ появилася колективний „Одкритий лист з України до редакції „Правди“ з протестом проти опортюнізму галицької політики. Між иншим знаходимо вже в „Листі“ оці рядки: „хто... не держиться у питаннях політичних і соціяльних основ свободи і народоправства... той хай не по-кликується на народ і народовців на Ук-

*) „Матеріали къ исторіи національнаго движенія 60-хъ годовъ прошлаго вѣка“, „Кіевская Старина“, 1905, кн. II, стор. 199.

раїні“ *) З половини 70-х же таки років, коли на Україні запанував густий морок нелюдських репресій (lex Josephoviana р. 1876), розпочинається й політично-громадська діяльність вічно-пам'ятного в історії українського руху Драгоманова. Вихований з одного боку на ідеях Кирило-Мефодієвського братства і на здобутках західно-європейської соціальної науки з другого (Прудон, Бакунин), широко освічений, з глибоким критичним розумом і публіцистичним хистом не аби-яким—Драгоманов зумів щасливо поєднати федералізм братчиків з новішими ідеями західно-європейського соціалізму і через те його політично-громадську програму можна назвати федерально-соціалістичною. Свою програму сам Драгоманов формулював, як „думки про *союзну спільність* (федералізм) людей нашої породи з сусідами близькими й дальшими,—про *вільність* особи в усьому житті товариському,—про *громадівство* (соціалізм) в справах господарських,—про *розумність* (раціоналізм) і *дійсність* (реалізм) в справах науки й умілости“ **). Не переказуючи детально Драгоманівської програми, зазначимо тут тільки між иншим, що в справах політичних він домагався рівного для кожної особи, не розрізняючи полу й національності, права, необмеженої волі слову, печаті й науці, зборам і товариствам, автономії для кожної громади в її справах і повної самостійности для вільної спілки

*) М. Драгоманов—„Австро-руські спомини“, ч. III і IV, стор. 231.

**) „Листок Громади“, р. 1878, ч. I.

(федерації) громад по всій Україні, забезпечуючи разом однакове з тубільцями право й чужинцям. В справах економічних звертають на себе увагу пункти про передачу землі й води з усім, що в них є, а також фабрик та машин в руки трудящим людям, тобто робітницьким громадам та спілкам. Що-до тактики, то не зрікаючись „мирної праці для громадського поступу“, програма разом висловлює думку, що „нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом“ і через те вбачає неминучу потребу завзятої боротьби трудящих людей за свої права, характеризуючи боротьбу цю в досить рішучих словах *).

В цілому ряді періодичних виданнів, як от „Громада“, опріч того і в брошюрах та статях („Вільна Спілка“ то-що) Драгоманов обробляв, розвивав і ширив свої федерально-соціялістичні погляди і безперечно його діяльність для зросту автономистичних і загально-політичних думок на Україні мала величезну вагу. Він стоїть немов на аван-сцені сучасних політичних і громадських напрямів, що склалися здебільшого під його впливом; він попередив багато де-чого з того, що тільки останніми часами увійшло в загальну свідомість. Поставивши на меті загально-людський ідеал вільної особи людської, Драгоманов простував до його українським шляхом („космополитизмъ въ цѣляхъ, націона-

*) Програму підписав Драгоманов, Павлик та Подолінський, надруковано її в кн. I „Громади“ за 1881 р.

лизмъ въ средствахъ"—звичайна його формула) і працював найбільше для рідного свого народу. Навіть більше—він органічно не міг собі уявити соціяліста на Україні, який би не пристав до українського руху і не скористувався з того зручного ґрунту, що може дати українство для пропаганди соціялізму. „Коли українець,—не раз писав Драгоманов,—котрий не став громадівцем (соціялістом), показує тільки, що він не додумавсь або не довчився до кінця,—також само й громадівець на Україні, котрий не пристав до українців, теж не довчивсь, не додумався до кінця, не поборов у собі пана, чиновника“ *). Виставивши твердо цей принцип і непохитно його додержуючи, Драгоманов вернув українському народові радикальнішу його інтелігенцію, **) що до того вважала питання українське занадто вузьким і до вимогів загально-людського поступу невідповідним; він примусив з українством, як із серйозною силою, рахуватися й тих, що звикли всмішки чи то з погордою дивитись на національні змагання поневолених народів. Одно слово—Драгоманов був тим сміливим садівникѡм, що прищепив тямущою рукою українську парость до

*) „Громада“, 1878, № 1, стор. 85.

**) Див. у „Быломъ“ (1906 р., кн. III, стор. 71—73) цікавий лист до Драгоманова од Желябова, що свідчить про деякий вплив українського соціяліста на своїх російських товаришів. Порівн. ще оці слова Степняка-Кравчинського: „Сознательно или безсознательно, охотно или затыкая уши, русскіе революціонеры почти всей своей массой идутъ по тому пути, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ дней своего появленія за границей“. М. Павлик—„М. П. Драгоманов“, Львів, 1898. стор. 86.

великого дерева загально-людського поступу, приєднавши український рух до європейських визвольних напрямів. Він був предтечею сучасних політично - громадських партій українських і кращі сторони програм їхніх вже у його були зазначені і сформуловані.

Діяльність Драгоманова викликала соціалістичний рух на українському ґрунті, насамперед у Галичині, куди думкам його та виданням лекше було досягнути. З кінця 70-х років серед тодішньої молодіжі галицької ми бачимо виразну соціалістичну течію (Франко, Павлик, Терлецький та інші), що в кінці 80-х років прибрала вже партійну форму, організувавшись під стягом радикальної партії.

Тяжкі часи переживала тоді Україна. Безпросвітня реакція, що запанувала в 80-х роках у Росії, на Україні прибрала форму таких страшних утисків, які тільки можна собі уявити. Письменство українське потайним указом р. 1876 призначено на смерть; національний дух українського народу та його домагання без жалю здушено і позбавлено спроможности виявляти себе навіть у таких невинних річах, як театр, співи, музика й т. и. З цього погляду 80-ті роки—це така порожня діра в історії українського руху, якій можна підшукати параллель у нашому минулому хиба за часів після розгрому Кирило-Мефодієвського братства р. 1847. Всі живі сили сковано неможливими обставинами; втомлені й зневірені, одні з українських діячів вгрузли по саму шию в дріб'язкову буденну працю, інші ж то й зовсім сходять зо сцени. Повною безнадійністю, безвихідністю віє од тих страшних часів загального занепаду й приго-

ломшення. Але тим дужче почував зав'ялий організм українських громадських інтересів, що в рідній Галичині повстала молода, свіжа партія, яка прийшла на заміну старим народовцям, що до того часу утратили вже всякій кредит серед народу.

Під впливом радикальної організації й агітації, під гомін жвавої полеміки, що зав'язалась між радикалами та народовцями в Галичині, навіть серед нерозвинених політично кругів у Галичині й на Україні почався перегляд національної спадщини і пересування в ліво, еволюція в бік виразнішого демократизму („Profession de foi молодих українців“ у „Правді“ р. 1893). Справа радикальної організації, яка в Галичині стояла активно, бо знайшла добрий ґрунт серед селянських мас, викликала велике зацікавлення й на Україні, яке виявлялося спершу підмогою матеріальною й літературною (діяльність М. Ковалевського), а далі вже спробами гуртуватися в політичні організації. На початку 90-х років ми вже бачимо зародки таких організацій, що мають на меті не саму тільки культурну, як було перше, а й політичну роботу на українському ґрунті. З тих початкових організацій ні одна не пережила до наших часів, але вони свою службу справили тим, що підготували шлях для майбутніх партійних організацій і здебільшого увійшли в них, як готовий матеріал, що вже пройшов де-яку політичну школу, придбавши певне політичне виховання.

III.

Кинувши оком на еволюцію українського руху од найдавніших його заступників і аж до останніх часів, ми зразу ж побачимо два паралельних процеси, або—краще сказавши—дві сторони одного процесу, якими національна українська ідея розвивалася: наростання демократизму й поглиблення автономизму. Були часи, коли сторони ці не тільки не йшли спільно, або хоч паралельними стежками, а навіть стояли в антагонізмі одна до одної. В старовину наші автономисти здебільшого нехтували інтереси народа, тобто трудящих мас, і боролись за автономію України головним чином за-для своїх класових і станових інтересів. Коли в моменти гострого національного поневолення їм і щастило іноді повести за собою народні маси й на якийсь час опанувати народній рух, то тільки через те, що муки народні були занадто нестерпучі і народ інстинктивно останніх способів брався, не розглядаючись гаразд у тонкостях вищої політики. Але безперечно народ боровся за свою власну справу—соціяльне, економічне й національне визволення; він не розумів національного визволення без соціяльного та економічного і через те лишав автономистів на волю божу, скоро помічав, що дороги їхні йдуть різно, скоро бачив у недавніх спільниках та привідцях—заступників чужих і ворожих класових інтересів. За автономистами на вузькій класовій основі народ не пішов і всі заходи їхні пропали марно й навіть самий принцип автономности був затемнився. Виявилось, що для

того, щоб приєднати до цього принципу широкі маси народні, треба докорінним способом його зреформувати: очистити його від класової примішки й поставити на народній же ґрунт, тобто — зв'язати з народніми інтересами та зробити щиро демократичним, єдино народнім масам на потребу. Досвід минулого, з одного боку, та загальний зріст демократії в Європі, з другого—привели й нашу інтелігенцію на єдино-можливу позицію—до єднання з народом на ґрунті його потреб та інтересів. Цей напрям пробивається вже в діяльності перших діячів на полі відродження нашого письменства й громадського життя і де далі—все дужчає, лунаючи домінуючим акордом за наших часів. Ці загальні уваги треба пам'ятати, обертаючись до перегляду сучасного політично-громадського руху на Україні, що розбився на кілька течій та напрямів.

В попередньому розділі ми спинились на організаціях серед українського громадянства, що мали переступний, підготовчий характер. З таких організацій до речі буде згадати тут дві, бо вони дали найбільш матеріалу для сучасного партійного групування серед українського громадянства. Перша організація була заснована на початку 90-х років минулого віку в Києві з філіями по інших містах українських, де був ґрунт в формі місцевих громад. Члени її звали себе „Тарасівцями“ і світоглядом нахилялись, загально кажучи, до галицького радикалізму. Самостійної активної ролі „Тарасівці“ не грали й за кілька років *in pleno* пристали до загальної української організації, але про

їх варто згадати через те, що чи не перші вийшли вони по-за вузькі межі місцевих громад і зробили спробу ширшої організації українських свідомих елементів. Далеко більшу в історії українського руху вагу мала загальна всеукраїнська організація, заснована р. 1897 на Київському з'їзді. Завданням її було зібрати всі свідомі українські елементи, розкидані по всяких місцях і, поєднавши їх, спільними силами, *viribus unitis*, виступити на боротьбу за національні права українського народу. Вважаючи на політичну ситуацію в Росії, організація ця, як і всі інші за тих часів, була конспіративною; складалась вона з місцевих автономних громад, зв'язаних по типу федерації; виконавчим органом її була виборна центральна Рада, а законодавчим—періодичні з'їзди, що відбувались тричі на рік, складаючися з делегатів од місцевих громад. Становище українства, позбавленого тоді в Росії самих найелементарніших прав, скованого нечуваними заборонами й утисками, поклато виразну ознаку на всю діяльність загальної української організації, що мусіла через те дбати головним чином про національні потреби українства. Діяльність її найбільше виявлялася в пропаганді ідеї українського національного відродження, переважно серед інтелігенції; в гуртованні свідомих елементів, росповсюдженні української книжки, видавництві і т. и. Це була переважно культурна робота, що мусіла попередити й покласти підвалини, створити ґрунт і людей—для майбутніх політичних організацій, які повинні були на українському ґрунті повстати, скоро зріст

українства дав би тому змогу. Не маючи виразної політичної програми, будучи, як говориться тепер, безпартійною, ця організація все ж була демократичною своїм напрямом і збрала мало не всі свідомі з національного боку інтелігентні сили на Україні; зв'язків з народом проте вона майже не мала, якщо не зважати на поодинокі, чисто випадкові стосунки.

Бага згаданих безпартійних організацій і лежить саме в тому, що вони потроху, за підмогою української публіцистики, ліквідували безладдя попереднього „українофільського“ періоду нашої історії й виразно стали на національному ґрунті. Цим українську справу зв'язано вже не з особистими симпатіями і, скажу так, „українофільським“ настроєм окремих людей, а підведено під неї міцну підвалину народніх інтересів і приготовлено ґрунт і для партійної громадсько-політичної праці, до якої вже не можуть байдужно ставитись і широкі народні маси. Аморфні, м'якотілі здебільшого елементи так званого „українофільства“, які й для самих себе не вияснили гаразд національного свого становища і завданнів, певна річ, не могли вести за собою не то ширших кругів людности, а навіть тієї горстки інтелігенції, що стихійно горнулась була до українства. Це могло зробити тільки *свідоме українство*, що ясно і без хитання та компромісів ставить національне питання й не боїться консеквентних із його висновків. В процесі того, як вияснялись національні завдання українського руху, надто показним симптомом було—що старий термин „українофільство“, такий для свого часу характерний, цілком і

до 'станку тратить усякий кредит у протязі 90-х років і помалу й зовсім зникає з обиходу. Новітні течії ставлять український рух не на дилетантський ґрунт особистої любови до України, а на міцну підвалину повинности служити потребам та інтересам народніх мас. А звідси один тільки ступінь і до партійних організацій, що згаданий принцип повинні були переводити в життя. Обставини як українського, так і загально-російського життя за останні часи сприяли цьому процесові і розчистили потроху місце партійному гуртованню серед українського громадянства.

В історії українського руху останніх часів надто був одмітний рік 1898—тим, що українське нове письменство святкувало тоді „великі роковини“—столітній ювілей свого істновання. Тут нема потреби широко говорити, яку величезну роль в житті кожного народу має письменство, цей може найкращий виявок народнього життя. Правда, українське письменство, здушене відомими заборонами, не могло одбивати народніх потреб на цілу широчінь їхню,—про таку роль українським письменникам, що не мали навіть преси в руках своїх, не могло й снитись,—але, скільки снаги було, все-таки чесно служило воно народнім потребам. І столітній ювілей офіційально, хоч і нишком „упраздненнаго“ письменства був однією з найяскравіших, може, „наглядныхъ несообразностей“, на які таке багате російське життя. Столітній ювілей безупинного страдництва, каторжного животіння по-за межами закону, митарств під вдесятеро гіршим догля-

дом цензорського ока і героїчної боротьби за існування—цей важкий ювілей своїм учасникам багато гірких, та чимало й відрадних думок повинен був надихнути. Письменства, що стільки утисків видержало й за таких страшних обставин ціле століття проістнувало — видимо, викоренити не можна: видима річ, мало начальницьких „предписаній“, щоб його звести з світу; видима річ, у самому житті єсть щось таке, що підтримує й підживлює його наперекір грізним декретам про те, що мови української „не было, нѣтъ и быть не можетъ“*). Цей ювілей стався, таким чином, наочною ілюстрацією до никчемности заходів знаменитої Щедри-нової „комиссії обь искорененіи“, якої думка— „ничто надлежащимъ образомъ не будетъ искоренено, пока не будетъ искоренена литература“ для українського письменства брєніла не жартом невинним, а цілком реальною погрозою, бо вживлена була в „искоренительнихъ“ постановах 1863 і 1876 рр. Свято українського письменства було чудовим коментарієм до глибоко пересвідченої в „неискоренимости“ письменства оборонної промови великого сатирика в „комиссії обь искорененіи“. „Милостивые государи! — не наче вчувалися в ювілейних промовах та статях слова сатирика,—вамъ, конечно не безызвѣстно выраженіе *scripta manent*. Я же подъ личною за сіе отвѣтственностью присовокупляю: *semper manent, in secula seculorum*. Да, господа, литература не умреть! Не умреть во вѣки вѣковъ! А посему, какъ

*) Невмируще слово з Валуєвського циркуляру 18 липня 1863 р.

бы намъ съ нашей комиссіей не осрамитися. Все, что мы видимъ вокругъ насъ, все въ свое время обратится частью въ развалины, частью въ навозъ, — одна литература останется цѣлою и непоколебленною. Одна литература изъята изъ законовъ тлѣнія, она одна не признаєть смерти. Не смотря ни на что, она вѣчно будетъ жить и въ памятникахъ прошлаго, и въ памятникахъ настоящаго, и въ памятникахъ будущаго. Не найдется такого момента въ исторіи челоуѣчества, про который можно было бы съ увѣренностью сказать: вотъ моментъ, когда литература была упразднена. Не было такихъ моментовъ, нѣтъ и не будетъ“ („Круглый годъ“). Непропаще життя справді таки осоромило комісію Валуєвих, Юзефовичів та К^о й проти її категоричного „не было, нѣтъ и быть не можетъ“ (письменства) поставило свое не менш категоричне: „не было такихъ моментовъ (упраздненія литературы), нѣтъ и не будетъ“. З чийого боку правда була і хто переміг—це ми вже знаємо... І от письменство, що рахує свого віку вже сотню літ, і ще за таких нечуваних обставин, вперше, може, зацікавило собою ширші круги громадянства на Україні. Прилюдне святкування „великих роковин“ у Львові, Київі та по деяких інших центрах українського життя, рознесене стоустою луною по всій Україні, не одну, може, цілком з українського погляду несвідому людину розбуркало од довгого сна, зацікавило і привело до українського табору. Російська преса, що взагалі нас надмірною увагою не дарувала, мусіла тепер і собі озватися про українське питання і тим спри-

чинитись хоч до фактичного освідомлення ширших кругів громадянства про становище українства. Коло того ж часу полекшали випадково хоч на макове зерно й цензурні умови для українського письменства, настала спромога видавати хоч белетристику українською мовою в більшому числі і кращу. Українська книжка почала знаходити доступ до читача, виховувати й освічувати його національно. Таким чином все зростав потроху гурт свідомих людей; свідомість ширилась і глибшала, так що незабаром робляться можливими такі досить, як на той час, імпозантні демонстрації, що відбулися під час свята Котляревського в Полтаві та Лисенкового ювілею. Вже не поодинокі „українофіли“ та невеличкі гуртки признаються до українства—народилось під урядовим нагнітом громадянство, не криючись виходило воно на прилюдну арену і примушувало говорити про себе і приятелів, і ворогів. Характерний справді-бо такий факт: вороги українства, що збували його погордливим мовчанням через увесь попередній період (80—90 рр.), тепер знову все частіше починають виступати з своїми нападами, не цураючись навіть таких видимо безсоромних заходів, яких, напр., ужито було під час відомого археологічного з'їзду вь Києві. Це був певний знак, що українство, як громадська течія, вже виходить по-за межі невеличких гуртків і приймає в себе ширші круги громадянства. На дальшому щаблі розвитку рух повинен був захопити вже й народні маси і тут вперше позначається потреба вийти на арену боротьби політичним партіям на ґрунті українського національного життя і домаганнів.

Я не маю зараз на думці ні робити широкий огляд партійного руху серед українського громадянства, ані в докладну критику програм сучасних наших партій вдаватися, та незручно й торкатись в деталях цієї делікатної матерії тепер, коли партійне життя в Росії знов крізь землю пішло... Деякі уваги, що знайде читач нижче, зроблено єдино тільки на те, щоб покласти міст між минулим нашим, сучасним та майбутнім—тим, що на нашу думку повинно статись, щоб українська ідея національна як найміцніше та найщільніше зв'язана була з інтересами народу, служила їм і тільки їм і ніколи з очей не спускала потреб трудящого люду. Бо тепер зробилося вже аксіомою громадського життя, що тільки ті ідеї можуть сміливо дивитися в будущину і прокладати собі певний до неї шлях, які насамперед і єдино мають на оці інтереси широких народніх мас, тобто — трудящих людей, з яких маси ті складаються. Зв'язати нашу національну ідею з тими інтересами, щільно спаювати їх в одно ціле—значить забезпечити певну і ясну будущину українській національній справі,—будущину якої вирвати у нас ніяка сила не зможе. Це таке велике — сміливо кажу: найбільше завдання нашого часу, за-для якого варто, можна і треба всі сили напружити, усе живе покликти на останній, може, бій з ворожою силою,—інакше бо нас може спіткати смерть на наглій дорозі, саме напередодні великого визволення народів. Ставлючи перед себе таке завдання, натуральна буде річ переглянути ті сили, що зараз більш-менш активно

виступають або хоч пробують виступати на арені нашого політичного життя. Та доза суб'єктивизму, з якою неминуче доводиться, роблячи такий перегляд, рахуватись, по змозі нейтралізована буде як найбільшою увагою автора до об'єктивних подій та фактів дійсного життя.

Першою партійною організацією на українському ґрунті була так звана *Революційна Українська Партія* (Р. У. П.), заснована десь коло 1900 року. Це була, як признаються тепер сами навіть колишні „ерупівці“—„невеличка група пропагандистів і літераторів“*), без ясної, додамо, одностайної програми, особливо що до економічної політики, або, краще сказавши, блок самих найріжнородніших елементів, яких з одного боку еднали соціалістичні тенденції, беручи ці слова в самому широкому розумінні, а з другого—дуже негативні стосунки до попередніх напрямів серед українського громадянства. Поруч Р. У. Партії народилась була одночасно й друга схожа течія, репрезентована *Соціалістичною Українською Партією* (С. У. П.), що виразніше окреслювала свої стосунки до загального українського руху, але ця течія така квола була та слаба, що проживотіла усього 2—3 роки і цілком злилась з Р. У. П. Останню що-до її українських постулатів лекше

*) Дивись „Доклад Української Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії (?) Міжнародньому, соціалістичному Конгресові в Штудгарті“. У Львові, 1907, стор. 1. До речі зазначити буде, що це надзвичайно цікавий документ не тільки до ембріології названої партії, а й до її анатомії та фізіології, тільки, на жаль, я не можу тут його використати, бо мусів би занадто од своєї теми збочити.

характеризувати негативними, ніж позитивними рисами—тим, що партія одкидала, ніж тим, чого вона домагалась. Стаючи—і справді дуже до речі—на ґрунт політичної діяльності, вона перегнула палицю в другий бік, зовсім одкидаючи всяку культурну роботу на українському ґрунті, — один час саме слово „культурник“ в устах „ерупівців“ було найгіршою зневагою,—і відповідно до того не визнаючи ніякої попередньої роботи. Як це раз-у-раз буває з „Іванами Непомнящими“, в теоретичних поглядах і в практичних домаганнях згаданої „невеличкої групи“ панував безмежний хаос, що дуже виразно одбивався на партійних виданнях Р. У. П. Перше видання партії—брошура „Самостійна Україна“ (у Львові, 1900)—було надто виразним покажчиком того безладдя й того хаосу. Досить сказати, що „сучасна молода Україна“, по термінології названої брошури, „уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила (!), минаючи українофілів“ (стор. 19), до яких зачислено очевидно і Драгоманова, не кажучи вже про інші громадські течії в українстві, які безперечно повинні були одбитись на його сучасній фізіономії. Забіраючись у таку старовину далеку, аж до „короля Данила“, партія, натурально, не знайшла нічого кращого, як стати на ґрунті Переяславської умови; її мета—„повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії“ (стор. 21). Квітчаста, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, супе-

речности, фактичні помилки, не продумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний сплелися в цій брошюрі в такий заплутаний клубок, якого партія расплутати, очевидно, не змогла й воліла краще розрубати. Вона зреклась незабаром свого першого видання—цього „гріха первородного“ — і прихильники „самостійної України“ виділилися з Р.У.П., засновавши нову організацію під назвою „Українська Народня Партія“ (У.Н.П.), про яку буде мова нижче. Але й по цьому Р.У.П. не швидко ще позбулася мішанини й хитання, які доходять до того, що члени як-не-як а національної партії не визнають зовсім національного питання, ба навіть вважають його за „неіснуюче“, як висловився був хтось у партійному органі вже в 1905 році. Зате в сфері громадсько-політичних поглядів партія прямує потроху до доктрини чистої соціал-демократії, група якої й раніше була на українському ґрунті (С.-Д.), хоч нічим себе й не виявила. Перебувши кризис спочатку 1905 року, коли частина Р.У.П. відкололась і згуртувала так звану „С.-д. Спілку“ при боці російської соціал-демократії, в кінці того самого року вона організується й сама в соціал-демократичну партію, прийнявши й назву—*Українська Соціал-демократична Робітнича Партія* (У. С.-Д. Р. П.). Таким способом, пройшовши чималий шлях еволюції, партія придбала нарешті певну фізіономію, прийняла виразну ідеологію, в якій од загалу російської соціал-демократії різниться тільки постулатом автономії України. Поки що цей постулат єдине, що держить українських соціал-демокра-

тів на українському ґрунті, але в становищі їх, як партії української, не можна не добачати великої небезпеки: вже й тепер їм спокусливо всміхається перспектива „сполучення всіх національних пролетарських армій під прапором єдиної державної (!) соціально-демократичної партії Росії з спільною програмою і спільною тактикою“ *). Що станеться тоді з постулятом автономії України і чи не проковтне його відома централістична течія російської соціалдемократії—вгадати трудно, проте доля „Спілки“, що втратила цілком первістний український характер і ставиться навіть вороже до українства, може наводити що-до цього на досить сумні міркування, ставши дуже промовистим прецедентом.

Як я вже згадував, з того ж таки коріння „самостійної України“, під якої прапором виступили були теперішні українські соціал-демократи, виросла й друга українська національна організація—*Українська Народня Партія* (У. Н. П.). Але як перша шляхом довгої еволюції дійшла таки до якогось берега, друга й досі носить на хвилях старої фразеології та суперечностей „Самостійної України“ й інших своїх партійних виданнів (брошура „Справа української інтелігенції в програмі У. Н. Партії“, часопис „Самостійна Україна“). Не відбилися на ній ані трохи навіть бурхливі події останніх літ, як це показує останній з'їзд партії (на весні 1907 року), що самовдоволено визнав однолосно свою програму „повною і розробле-

*) Ibid, 12.

ною“ *). Ту саму хаотичну мішанину, яку ми бачили в первісній організації Р. У. П., можемо спостережати й тут, тільки що в національному питанні У. Н. П. виразно стала на ґрунті самого крайнього, можна сказати—безоглядного шовинизму. Правда, шовинизм свій партія силкується затушкувати... соціалізмом, підшити інтересами робітників та селянства, удаючи з себе „партію українських робочих мас“, але в цій надприродній мішанині не важко скласти справжню ціну такому оригінальному соціалізові. Це маргариновий соціалізм, що під стягом інтересів трудящих людей проповідує і ширить самі людозненавистні, людожерні думки та почування й роздмухує чадний огонь національної ворожнечі. Досить тільки пригадати собі ті „десять заповідів“, з яких починається „Справа української інтелігенції в програмі У. Н. П.“, **) досить познайомитися з оригінальною, щоб не сказати більше, політичною економією цієї партії з її „вовчим (!?) пролетаріатом“ ***) та іншими такими нісенітницями, щоб позбутись усякої непевности що-до справжньої

*) „Рада“, 1907, ч. 111.

**) Наводимо деякі з них: II „Усі люде твої братя, але Москалі, Ляхи, Угри, Румуни та Жиди—се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. III. Україна для Українців! Отже вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів“, і т. и. Взагалі партія, як можна запримітити, йде слідом за староримською термінологією, не одрізняючи чужинця од ворога,—мовляв латинською приказкою: *Perigrinus in Roma antiqua hostis vocabatur*.

***) „Справа“... стор. 80. Це переклад, мабуть, слова *Lumpenproletariat*. Німецьке *Lumpen* панове „самобутники“ за латинське *lupus* зрозуміли!..

фізіономії У. Н. Партії, і найменших ілюзій про її сучасне становище та майбутню еволюцію собі не робити. Маргариновий соціалізм, певна річ, мусить зникнути, „яко таеть воскъ отъ лица огня“, од найменшого подиху дійсности; та він вже й тепер потрохи зникає, скоро тільки партія з абстрактних високостей туманної фразеології спускається в низини практичних домаганнів,— так напр. останній з'їзд цієї „соціалістичної“ партії висловився за приватну власність на землю, бо „до громадського (соціалістичного) оброблення землі український хлібороб не приготований“ *). Потрохи, помалу спаде з партії її ніби-соціалістичне накриття, а натомість вийде вже нічим не присмачена шовинистична суть її, яка дасть виразне обличчя цим, коли хочете, „істинно-українським“ людям. І бажано в інтересах як самої партії, так і українського громадянства, щоб це як найшвидче справдилось.

Третя з сучасних українських партій— *Демократично-радикальна* (У. Д.-Р. П.) теж перебула досить довгу еволюцію, що, можна сказати, й по сей день не закінчилась, держучи партію на розпутті між справжнім демократизмом та полохливим опортюнізмом. Початок партії лежить у тій загально-українській безпартійній організації, про яку згадувалось на своїм місці. Р. 1903, коли по Росії пронеслися перші ознаки неминучої в швидкому часі спотички між абсолютизмом та прихильниками нового ладу, серед членів безпартійної організації прокинулась думка

*) „Рада“, 1907, ч. 111.

про реорганізацію її в політичну — *Українську Демократичну Партію* (1904 — 1905 р.) *), близьку своїм складом і поглядами до російської „общеземской и городской організації“ та „Союза Освобождения“. Але зараз же, в період формування, виділились радикальніші елементи з неї в окрему партію *Радикальну*, з соціалістично-народницькою програмою **), що за короткий час свого самостійного існування (друга половина р. 1905) виявила була себе досить енергичною видавничою діяльністю (у Львові та Петербурзі). Після відомих подій наприкінці 1905 р. обидві партії, що мали багато дечого з програмового боку спільного, знов сходяться в одну — сучасну Демократично-радикальну партію, поклавши в основу спільної програми компроміс між досить не однаковими елементами. З того часу йде формування партії, з яким вона не може собі дати ради й досі, все захожуючись коло перегляду програми, нової партійної назви і т. и. Вже з цієї коротенької історії Демократично-радикальної партії видно, що вона не має певного обличчя, що це швидче блок дуже неодинакових елементів, які тягнуть в різні боки і тим зменшують її енергію в практичних справах. До того й програма її, будучи результатом компроміса, в деяких кардинальних пунктах досить невиразна (напр., що-до аграрного питання, яке партія, власне кажучи,

*) Програму її під заголовком „Від Української Демократичної партії“ надруковано в VI кн. „Літературно-Наукового Вістника“ за 1905 рік.

**) Див. „Платформу Української Радикальної партії“. Видання У. Р. Партії, ч. I. У Львові, 1905.

обминула опортюністичною формуловкою, що „до краевого фонду землі приватних власників повинні перейти *на умовах, що складе краєва Рада*“), а тактика й зовсім не позначилась. Це залежить, здається мені, од того, що основне ядро партії складається з людей звичайного демократично-ліберального напрямку, близького до російських кадетів, і по своїй природі нездатне до нелегальної діяльності, на яку засудила її прикра російська дійсність. Перебуваючи серед обставин нелегального існування, складена до того ж із неоднакових дуже елементів, Демократично-радикальна партія ніяк не може прибрати певного собі обличчя й хитається поміж поглядами то лівого, то правого крила свого, не зважуючись твердою ногою стати на якусь певну позицію. Звідси цілковите занедбання практичної роботи й надолужування працею над програмою та всякими партійними дрібницями. Це тим прикріше, що складом своїм Д.-р. партія найдужча і вайсолідніше обставлена з усіх українських сучасних партій. Що вона спромоглася б на якийсь вплив у політичному житті України, це показує спроба з Українською Громадою в першій та другій Державній Думі: Громаду зорганізовано безперечно під впливом і з участю демократів-радикалів. На жаль обставини хутко припинили цю одверту роботу, а разом викликали зневірря і в самій партії, нездатній, як згадано вже, до конспиративної діяльності. Можна думати—і це, певне, єдиний для партії рятуюнок,—що елементи і лівіші, і правіші від основного ядра поодпадають і Демократично-радикальна партія перетво-

риться в звичайну ліберальну партію на українському ґрунті.

Оце такий партійний розклад українського громадянства, таке обличчя мають сучасні українські партії. Вже з коротенької характеристики кожної з їх дуже добре видно, що ні одну не можна вважати за виразницю й заступницю інтересів величезної більшості українського трудящого люду, що складається переважно з трудящого дрібного селянства—хліборобів. Українська соціал-демократія досить роботи має з організацією городського пролетаріату і почасти через це, а почасти через свою відому ідеологію й навмисне ухиляється од систематичної роботи серед селянства, приділяючи увагу свою, як це ухвалено на II-му партійному з'їзді, тільки „сільському пролетаріату і на півспролетаризованому селянству“ *) Правда, своїм девизом наша соціал-демократія ставить ніби-то—„через місто в село“ **), але як що це не фраза навіть, то й тоді такий девиз виразніше підкреслює тільки, що тепер с.-д. партія не шукає роботи на селі, одкладаючи її на потім. Дві інші партії, хоч і ставлять за мету собі безпосередню працю на селі, але, видима річ, не можуть заступати цілком інтереси селянства і, як нам здається, нездатні навіть серед його глибоке коріння пустити: У. Н. П. через переборщений шовинизм, а У. Д.-Р. П. через хитання свої та нахил до опортюнізму. Таким способом, нема української партійної організації, що взяла б на себе працю серед

*) „Доклад“.... 12.

**) Ibid., 2.

нашого селянства і заступництво його інтересів на підставі, з одного боку, народніх потреб і домаганнів, з другого — ідеології й досвіду, вироблених загально-людською думкою, і нарешті—нашого національного становища. Російські організації, що працюють серед нашого народу, певна річ, не можуть справляти цієї роботи, бо заступаючи соціально-економічні потреби нашого народу, вони зовсім нехтують його, як націю, і часто навіть вороже ставляться до національних потреб українського народу.

Потрібної організації нема, але вона мусить бути, історична неминучість голосно викликає її... Контури її вже позначуються, елементи для неї єсть готові—почасти в сучасних українських партіях, почасти по-за ними, почасти навіть у чужих організаціях, до яких вони поприставали тільки через те, що своєї бракувало. Робота цих елементів, поки вони елементами тільки й перебувають, ні їх самих задовольнити не може, ні, тим більше, дати відповідь на ті запити, з якими обертаються до їх народні маси. І мені здається, що єдиний неминучий шлях для тих порізнених та розкиданих досі елементів, що мають проте одну спільну ідеологію та світогляд—це скласти одну організацію і вже організовано, систематично, відповідно до певної програми провадити ту роботу, яку випадково й неорганізовано, а через те і з малими результатами, роблять вони зараз. В організованості—перша умова здобутків. Соціалістична українська партія без того вузького доктринерства й догматизма, яким визначаються соціал-демократи; партія, що

заступала б інтереси всіх трудящих людей на Україні, не зважаючи на градус їхнього спролетаризування, і насамперед інтереси численного нашого трудячого селянства—це здається мені насущним питанням часу, з яким гаятись не можна і небезпечно. Инакше бо за тяжких переступних часів, коли ламається старий світогляд і на руїнах його встають основи нового, народ наш лишиться без свого виразника й природного оборонця і муситиме йти до чужих національно людей, що краще і повніше заступають його насущні інтереси. Для українства це було б такою безповоротною втратою, такою шкодою неправною, таким смертельним ударом, наслідки яких тепер і уявити страшно. З того часу, коли заступництво економічних інтересів народу і через те керування його справами перейшло б цілком у чужі руки,—з того часу треба було б поставити хреста й над українським народом, як самосвідомою нацією. Одною могилою на всесвітньому кладовищі неживих народів стало б більше і вже ніяка сила підняти нового Лазаря з його домовини не здолала б. Символ „мужицтва“ для несвідомих людей тепер, українство стало б символом реакції, нерозуміння народніх інтересів і тим убило б себе до станку в очах навіть свідомих людей, що рушили б у світ кращої долі шукати. Не сперечатимусь зараз із тими, що можуть сказати на це: „то й краще“,—такі безперечно єсть і не тільки правіше від тієї критичної лінії, що розколола все громадянство в Росії на два ворожі табори,—я звертаю тільки увагу на саму перспективу, що грізно встає перед

нами, як що ми заздалегідь до неї не приготуємось і не подбаємо, щоб вона зникла. Один-єдиний спосіб запобігти такому лихові—це тепер же, зараз зв'язати українство з справжніми народними потребами і насамперед у сфері економічних інтересів, бо що ни говори, а вони доминують у житті народів. Історія дала вже нам на це добру науку і теперішнє завдання наше—скористуватися з неї, і як найбільшого лиха, старих помилок остерігатися...

IV.

Два пункти найдужче звертають увагу на себе в українстві. Дві риси найбільш у йому припадні і так органічно з ним зв'язані, що без них не можна й самого українства уявити, а позбувшись їх—воно втратило б усякий *raison d'être* свій. Це—демократизм та автономизм (на федеративній основі).

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро вь море ллється,
Поти серце українське
З панським не зживеться—

таким енергичним словом вилилось демократичне почуття в формуловці українського поета. Федералізм теж раз-у-раз чутно бренив у нашому письменстві:

*Зберімося, браття, в сем'ю рівноправну
І крикнем на братньому пиру:
„Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!“*

Інакше, певна річ, і не могло бути...

Як нація до самого споду свого, до коріння, мужицька — і поки такою зо-станеється, українська нація може виносити на поверх національного життя свого

тільки демократичні елементи, переняті наскрізь ідеєю народолюбства, спочуттям до широких мас народніх, бажанням працювати на їх користь і свої інтереси схилити перед народніми. Все, що виходило по-за межі такого напрямку, тим самим одпадало й од української нації, як усі оті Терещенки, Харитоненки, Ханенки та інші „како-он-ки“, що поривають усякі зв'язки з своїм народом, опріч власницьких. Далі, як нація недержавна, нація, що здавна величезне лихо терпить од централізаційної політики того чи іншого чужородного уряду — українська нація повинна була пильно шукати таких форм державного життя, що найкраще задовольняли б її інтереси, як недержавної народности. Вона знайшла їх у федералізмі. З цими двома рисами — демократизмом та автономизмом на федеративній основі — зв'язано найкращі сторінки в історії українського народу, на них полягає вся його доля в сучасності і всі надії в будущині. І навпаки — затемнення однієї чи другої з цих рис раз-у-раз тягло за собою примеркання й українського життя, прокладало стежку до тих кризисів, яких було таки чимало в нашому минулому. Козацька старшина XVII—XVIII віку, що схибнула з демократичної стежки, встоюючи за самий голий принцип автономії, і його довела була до загину. Народ не пішов і не міг піти за недемократичними ватажками, що зрадили прапор демократизму і потяглися „къ чинамъ, а особливо къ жалованію“ й маєтностям з рук центрального уряду. Так само кволість безперечно демократичного взагалі україно-

фильства залежала величезною мірою від того, що це старше покоління наших діячів невиразно й собі уявляло, і в громадянство проводило автономистичний принцип і взагалі занадто боязко ставило національну справу українського народу. Демократизм без автономизма на національному ґрунті, як і автономизм без демократизма, в українстві завжди були й будуть ознаками слабости, кризису, занепаду, і навпаки—поеднання обох цих елементів одно тільки й може дати нашому національному рухові тверду силу життєву і пригорнути до його численні маси прихильників. Сучасні політичні організації наші це зрозуміли і через те кожна з їх еднає на своєму прапорі гасло демократизму й автономизму. Але хиби їхні в тому лежать, що вони не знайшли тієї гармоничної пропорції цих двох елементів, у якій вони один одного підтримували б, що вони то тому, то иншому перевагу дають і через те то одним, то другим боком наближаються до тих старих течій в українстві, що головою наложили за нехтування якого-будь із згаданих елементів. Глибокий, але однобокий демократизм сучасної української соціал-демократії з її сором'язливістю що-до національного питання та автономизму, переборщений аж до самостійности і тільки про людське око маргариновим соціалізмом присмачений автономизм у У. Н. П., „умѣренность и аккуратность“, що доходять до опортюнізма й невиразности у демократів-радикалів — все це прикмети однієї категорії: це наслідок диспропорції між тими двома найголовнішими й найпотрібнішими елементами укра-

їнства, як комплексу громадсько-політичних змагань. Діспропорцією демократизму й автономизму й можна дуже великою мірою пояснити їхню слабкість, бо через ту діспропорцію ні одна з наших партій просто сили не має до того, щоб охопити у всій цілості й повноті потреби та інтереси українського народу — тобто величезної його більшості, трудящих класів — і йде на службу до того чи іншого класа, не держучись єдино широкого й плодючого ґрунту. Отже найперше завдання для бажаного громадсько-політичного напрямку — це на ґрунті народніх інтересів знайти таку формулу, яка в щасливій пропорції поєднала б обидва неминуче-потрібні елементи українства — демократизм і автономизм — і вжививши їх у конкретну, близьку і зрозумілу народнім масам програму, повела б їх на працю для всенародньої справи. Така справа можлива і, поки народ наш складається мало не весь із трудящих мас, таки й справді є: це визволення народне з громадсько-економічного та політично-національного поневолення. Це, як на теперішні часи, наша всенародня, національна справа, бо у нас поки що націю в головних рисах можна ідентифікувати з народом. Така-от і тільки, на мою думку, така програма відповідатиме народнім (національним) інтересам, бо вони глибоко залягатимуть у ній, а з другого боку вона сама усіма сторонами буде збудована на реальних підставах народніх жадань. Попробуємо ж такої формули пошукати, або хоч зарисувати межі її, користуючися здобутим загальнолюдською думкою досвідом.

Процес життя людського—це властиво боротьба людини, кожної з'окрема або особи людської, за найбільшу суму щастя на землі. В основі боротьби лежать, певна річ, егоїстичні інтереси особи, бо тільки вона, ота жива особа, а не якийсь фіктивний громадський організм,—як що вживати вже цієї застарілої соціологічної аналогії,—зазнає втіхи і горя, почуває і думає, працює і бореться... Кажучи, що це якийсь колективний організм чинить—громада, клас, нація і т. и.,—ми кінець-кінцем не що інше означаємо, як тільки те, що це чинять поодинокі особи, з яких той організм складається; до живої людської особи, до її почувань, до її радощів та горя, до її думок, змагань, праці й боротьби зводиться усе життя на землі з усіма численними формами, якими воно виявляється. Значить, в основі громадського життя все-таки лежать інтереси і потреби живої автономної особи людської і на їх повне задоволення повинно обернути всі заходи і теоретичної думки, і практичної роботи. Справжнім демократизмом буде той, що ті інтереси і потреби на своєму прапорі напише і зробить їх єдиним критерієм практичної діяльності, або поставить, кажучи словами Миколи Михайловського, „фокусомъ своего размышленія интересы не націи, не государства, не общины, не провинціи, не федерации, а—личности“. Вона бо „составитъ тотъ центръ, изъ котораго разсѣются для васъ во всѣ стороны лучи Правды и освѣтятъ вамъ значеніе всякаго общественнаго союза“. „Всякіе общественные союзы,—пише той же самий оборонець особи людської трохи вище, ——какія бы громкія или предвзято-симпатич-

ныя для васъ названія они ни носили, имѣють только относителъную цѣну. Они должны быть дороги для васъ постольку, поскольку они способствуютъ развитію личности, охраняють ее отъ страданій, расширяють сферу ея наслажденій... Личность никогда не должна быть принесена въ жертву; она свята и неприкосновенна и всѣ усилія вашего ума должны быть направлены къ тому, чтобы самымъ тщательнымъ образомъ слѣдить въ каждомъ данномъ случаѣ за ея судьбами и становиться на ту сторону, гдѣ она можетъ восторжествовать“ *).

Але будучи центром, з якого, мовляв чудово Михайловський, на всі боки расходяться проміння правди, автономна в ідеї особа людська мусить жити в громаді, спільним життям з іншими особами, і громада накладає на неї важку свою руку і зв'язує крігом певних повинностей. Окрім того, інтереси особи людської, кожної з'окрема, дуже широкі й численні та ріжноманітні; бувають вони і добрі, й лихі для сусідніх особ і до того ж—то сплітаються, то розходяться й стинаються з інтересами інших так само автономних особ і між собою провадять завзяту боротьбу. Охопити їх усі в такій голій, абстрактній формі, або прослідити в кожному конкретному випадкові долю особи, не встановивши загального синтезуючого принципа, видима річ, неможливо. Правда, особи, що живуть в однакових обставинах, під однаковими впливами, багато в собі й однакових,

*) „Письма о правдѣ и неправдѣ“. Соч. Н. К. Михайловскаго, СПб., 1897. т. IV, стр. 460, 451, 452.

усім спільних рис виробляють, які й дають змогу індивідуальні інтереси особи синтезувати в інтересах громади, класа, нації чи іншої якої колективної одиниці. Але і в межах такої одиниці кожна особа має свої власні інтереси і за них провадить боротьбу з іншими членами тієї ж самої одиниці, не поступаючись іноді нічим. Велика єсть небезпека, що без доброї, мовляв, Аріадниної нитки не знайдеться виходу з того лабіринту поплутаних інтересів. Отже треба звести всі численні інтереси особи до якогось „одного знаменателя“, треба знайти типову ознаку людини, щоб ту ознаку поставити за провідну нитку в групуванні людських інтересів і надати їм конкретний вигляд.

Типова, загальна ознака людини, як людини—це праця, тобто планомірна, розрахована на якісь результати трата людиною своєї органічної сили в процесі життя. Праця—це невідступна, найзагальніша, найхарактерніша і цілком конкретна ознака особи людської. Без праці ми не можемо й уявити собі людини, і як що хочете, то без праці в загальному розумінні не живуть навіть найбільші дармоїди на світі, бо й вони ставлять собі якусь мету і до неї простують. В праці, в тому чи іншому її напрямі, в меті її й наслідках цілком виявляються інтереси й змагання людини: „по трудамъ ихъ познаете ихъ“, як сказано у великій книзі життя. І от спізнавши особ по праці їхній, себто зробивши класифікацію праці на таку, що домагається конче потрібної для життя мети і таку, що цієї мети не має, ми знайдемо непомилену ознаку, щоб оцінювати змагання особи,

або—те ж саме—потрібний нам загальний принцип, до якого можна звести інтереси особи. Поставивши замість інтересів особи—інтереси конче потрібної з громадського погляду праці, або ще конкретніше—тих, хто працю ту виявляє,працьовників, трудящих людей, ми зводимо цим інтереси особи з недосяжного неба абстрактних балачок на землю практичної діяльності і знаходимо зовсім таки конкретну вихідну точку для справжнього демократизму. На цій стадії він обертається в соціалізм—не той вузький, я сказав би: сектантський соціалізм, який шукає й чипляється формальних ознак, щоб виявити своє спочуття, а щиролюдський соціалізм, який обіймає всіх у поті чола трудящих, усіх „труждающихся и обремененных“, який по слову поета однаково належить

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови...

Беручи за єдину мірку своїх симпатій людську працю, ми очевидно не можемо виключати з круга їх нікого, хто живе з праці, і через те такий світогляд охопить інтереси і пролетаріята, і трудящого селянства, і трудящої інтелігенції. Поставивши за вихідний пункт свого світогляду інтереси особи людської, людини, ми прийдемо кінець-кінцем до інтересів усіх трудящих, які в гурті складають той колективний організм, що ми звемо—народом. Значить, народ, як суму трудящих класів, і повинні ми покласти за основу своєї діяльності; задоволення його потреб, службу його інтересам—за мету її. „Служить народу,—писав Михайловський,—

значить работать на пользу трудящегося люда. Служа этому народу по преимуществу, вы не служите никакой привилегии, никакому исключительному интересу, вы служите просто труду, следовательно, между прочимъ, и самому себѣ, если только вы вообще чему-нибудь служите“ *). Народ—це той ґрунт, на якому демократичні домагання на потребу всім трудящим тільки й можуть прийнятися й пишним цвітом забуяти. Ті домагання будуть справді демократичними, які мають на увазі потреби й інтереси трудящих людей, цього „народа по преимуществу“; які підіймають їх із духового й матеріального занепаду і в боротьбі за індивідуальність помагають виховати й виростити прекрасно, гармонично, усіма сторонами розвинуту особу людську.

Така постановка питання на українському ґрунті тим легча і принадніша, що у нас поки майже зовсім нема своєї національної буржуазії, своїх „командующих“ класів, бо все, що виходить по-над народ соціально, тим самим і національно пориває з ним, а через те величезна більшість, можна сказати, компактна маса нашої нації складається з тих людей, що власною працею на себе заробляють, пучками рук своїх годуються. Через це національна справа у нас усе одно, що справа народня і, працюючи безпосередно і всіми сторонами для інтересів народу, ми тим самим робимо діло національного відродження, як і навпаки—працюючи для цього останнього, тим самим маємо на увазі інтереси народа, трудящих мас. Приймаючи одно,

*) Сочиненія Н. К. Михайловскаго, т. I, стор. 659.

ми вже не матимемо права морального зрікаться другого, не розколовшись на двоє. Певна річ, так має бути не завжди і нічого тут містично - „самобытного“ українського нема: з розвитком нашого життя народиться і власна буржуазія і взагалі не-трудоючі класи, прийде „чумазий“ в національному вбранні, або—краще сказавши—з загально-російського костюма перебереться в український—і тоді національний і народний елементи розійдуться, звичайно, різними шляхами і навіть багато де-чим суперечитимуть один одному. Але поки це буде, для свідомого і не расколотого на двоє українця нема і за даних обставин не може бути іншої національної справи, як інтереси українського народу, українських трудящих людей. І на цих інтересах не важко вже збудувати програму тих домаганнів, що матимуть на увазі народні потреби,—треба тільки приглянутись до них і покласти їх в основу програми. Земля і воля, уся земля і вся воля—такі народні потреби для нашого часу в найбільш загальній формі і на те, щоб ці потреби задовольнити, повинно й направити всі змагання справжньої демократії на Україні, і на цій основі мусить вона будувати програму свою. Раз прийнято таку загальну основу, то з неї сами собою мусять випливати вже деталі програми, бо з цього ґрунту органічно вирости може тільки одна програма. Все, ще сприятиме основі, повинно увійти до програми; все, що їй шкодить—повинно одпасти.

Таку основу для політичної діяльності на Україні я маю за найбільш бажану, найбільш відповідну інтересам українського

народу. Не вдаючись у програмові деталі, не можу проте обминути одного пункту—того розуміння загального гасла: „землі і волі“, що виникає з нашого національного становища і через те не зовсім вкладається в ті рямці, в які звичайно це гасло опрацьовують.

Вище зазначено органічні риси сучасного українства—демократизм і автономизм, неминучі складові частини нашого руху, без яких йому не може бути й права на існування. Як розумію я демократизм—про це вже говорено: для мене він усе одно, що соціалізм, діяльність на користь трудящих людей та боротьба за їх права особисті й громадянські. В процесі цієї боротьби й виступає рельєфно друга риса нашої програми—її автономизм. Адже в розуміння „волі“—в суму прав особи і складеного з окремих осіб колективу—нації неминуче одними з найперших повинні увійти такъ звані національні права: право кожної нації на розвиток усіх форм своєї культурної опрічності, як от мова, письменство, то-що; право користуватися з усіх засобів, щоб ті культурні ознаки кохати й розвивати — отже право на власну школу, власний суд і всі такі інші громадські установи, і нарешті, як запоруку всіх тих прав — право кожної нації самій порядкувати всіма своїми справами—економічними, політичними та культурними. Суму всіх цих прав і можна формулювати, як право на автономію, тобто на незалежне існування й порядкування своїми справами. Націям державним, що не зазнають національного гніту,

нема потреби виставлятися і з національними домаганнями, бо там їх ніхто й не відкидає і на практиці тією чи іншою мірою вони задовольняються. Там доводиться боротись не за форму, а за зміст цих прав, обмежений туподумством та своекористям „командуючих“ класів. Не те у таких націй, як українська, що до всього іншого терплять ще й національну кривду од централістичної системи в державі: тут мусить провадитись боротьба не тільки за зміст, а й за форму громадських установ, бо й вона тут дуже часто не дає людям користуватися з благ безперечних і вельми утрудняє задоволення своїх потреб. Візьмімо, напр., дуже простий зразок — школу. Всяке знає, що школа повинна бути органічно зв'язана з життям та з народними потребами, бо це ж мета її — служити народові; і от відповідно до цього, скажемо, в Московщині боротьба що - до шкільної справи провадитиметься тільки за зміст науки в школі, бо проти форми — мови — навіть вороги народніх інтересів не сперечатимуться. На Україні ж боротьба мусить бути на два фронти: і за зміст, і за форму — за мову — бо теперішня форма шкільної науки, чужа народові мова, навіть доброду змістові не дає переходити в народні маси й робити ту користь, якої від його сподіватись би треба було. Те ж саме доводиться сказати й про інші сторони життя народнього.

Отже на Україні інтереси гармоничного розвитку людської особи, зведені на інтереси трудящих людей, вимагають такої форми державного життя, яка змела б оті пере-

шкоди на шляху розвитку і, навпаки, сприяла б йому й допомагала усіма сторонами. Особа людська, яку ми взяли „фокусом свого розмышлення“, справді таки освітила нам вагу громадських спілок, а між ними й тієї, що зветься державою. В тому світлі загально-людська практика виробила вже для держав з неоднаковою людністю зразок доброго життя в формі федеративного ладу, що забезпечує поодиноким краям автономію, територіально-національне самопорядкування, беручи цей термин в самому найширшому розумінні. Для України, що так дуже терпіла од централізації, автономія — за теперішніх обставин єдиний спосіб забезпечити собі вільний розвиток. Ця форма, що має в ідеалі, за консеквентного переведення, повну й цілковиту незалежність од чужого втручання, однаково далеко стоїть і од лютого поневолення та задухи централістичного ладу, який тепер панує, і од зайвої ростічі та марної трати народніх сил, як би було це за цілковитого відокремлення. Вона може постачити народові нашому все, чого йому треба для його розвитку, і разом задержати ті вигоди, що дає народам спільне життя під одним дахом вільних установ. Вона гармонично еднається з демократизмом, навіть більше: вона становить *conditio sine qua non* щиро-демократичного ладу. Не дурно старий соціаліст Прудон такими енергичними словами вимовився про цей зв'язок: „хто каже: воля—каже: федерація, або нічого не каже; хто каже: республіка — каже: федерація, або нічого не каже; хто каже: соціалізм—каже: федерація, або нічого не каже“. Инакше говорячи, най-

демократичніший лад без фєдеративного устрою, збудований по централістичному шаблону—це сама мертва форма без живого змісту бо інтереси менших колективів і особ людських кладе в жертву Молохові сліпої державности. От через віщо взяти демократизм і автономизм у відповідній пропорції, гармонично їх поєднати—значить знайти найкращу формулу для державно - громадського життя взагалі, значить розв'язати питання і з українством. Це значило б — принатурити його до життя народу і міцно з'єднати долю данного політично - громадського напряду з народніми інтересами й на ґрунті найпекучіших потреб народніх.

Я вже поперед угадував, що ні один із сучасних напрямів серед українства не задовольняє цього повною мірою, ні один не має такої потрібної формули, що еднала б демократизм і автономизм у доцільній пропорції, не нахилиючись то в один, то в другий бік. Безперечний, зате вузький демократизм української соціал-демократії, що свідомо викидає за межі своїх симпатій цілі величезні категорії трудящих людей, які формально не підходять під її доктринерську мірку—ускладняється в додачу невиразністю й полохливістю її що - до питання про автономію і взагалі національну проблему. Партія ще й досі не може позбутися навіть фразеології, позиченої у російських товаришів своїх, обіцяючи в резолюціях II-го з'їзду, „як найенергійніше боротися проти національного гніту, за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне і політичне самоопреді-

лення“ *). Правда, маючи на увазі спеціальне становище українського народу, з'їзд пробує зараз же зійти з цього занадто широкого і через те невиразного ґрунту на конкретнішу стежку, але сама форма цієї сирови дуже добре свідчить про не велику твердість партії на цьому пункті. З'їзд тільки „приймає“ ласкаво постулат автономії України „в інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні“ **), откидаючи інші доводи за автономію й через те ослаблюючи свою позицію в національному питанні. Супротивлене становище, як відомо, займає У. Н. П.: у неї національне питання через міру роздуто й, поглинувши собою всі інші сторони програми, дійшло до одвертого, нічим зверху не прикритого шовинизму, тільки замаскованого інтересами трудящих мас. Тут бачимо, навпаки, переборщений на шкоду демократизму автономизм. По середині між цими двома партіями стоять демократи - радикали, але те, що у них доброго є — їх здорове автономичне зерно — сушиться загальною невиразністю й тими хитаннями, що з неї виникають. І як ні одна з теперішніх партій на Україні не заступає інтересів широких трудящих мас, так ні одна й програмою своєю не може прихилити до себе людей, що найпершою метою своєю ставлять — дбати про ті інтереси. Позначається, здається мені, потроху й нова течія в українстві, що позбулася зазначених хиб і стає на справжній і єдино правдивий шлях, гармонично еднаючи в

*) „Вільна Україна“, 1906, кн. III, стор. 109.

**) Ibid., 110.

ясному світогляді обидва невідлучні елементи українства, демократизм і автономизм, та беручи їх у виміркованій добре й до мети пристосованій пропорції...

Я не програму пишу й навіть не коментарій до готової програми,— останнє через те, що її нема ще, тієї готової програми, а перше—бо ж „всуе законы писать, ежели оных не исполнять“: інакше кажучи—дарма праця захожуватись коло програми раніше, ніж цілком рельєфно визначиться та матеріальна сила, що стане одразу за данною програмою. Я, знов кажу, пробую зачеркнути тільки схему такої програми, яка на мою думку найкраще охоплює й обороняє інтереси українського народу, дбаючи найповніше про його потреби і найдужче пам'ятаючи про останню мету людського поступу—найповніший розвиток і розцвіт людини, особи людської. Охопити всіма сторонами життя людини, висловити всі її потреби економічні, політичні та культурні в конкретних межах того національного ґрунту, з якого ми вийшли,—таке завдання можна вкладати в подану тут схему. І як що єсть у ній життєва сила, то напевне увіллється до неї й жива кров, і загальна схема — цей голий кістяк — повинна буде живим тілом обрости. Тоді розростеться з неї й детальна програма, і відповідна тактика. Зразок їх ми можемо знайти у близьких до нас світоглядом так званих „народницьких“ чи „трудових“ напрямів російських,—отже треба, певна річ, скористуватися з їхнього досвіду, скільки його можна буде вкласти в рамці спеціальних обставин нашого життя. Найбільше стосується це до

демократичної, спільної і нам, і російським товаришам нашим основи; що ж до автономістичної сторони нашої програми, то її мусимо поставити й виробити самостійно, маючи перед очима загально-людські фєдералістичні ідеї,—та й сами тут ми багатші на досвід. Але, кажу ще і ще раз, беручи „фокусомъ“ свого размышленія“ інтереси людини, особи людської, конкретизуючи їх практично в потребах народу, трудящих мас—і до того ж *українського* народу, *українських* трудящих мас—і просто звідси йдучи, ми можемо бути певні, що йдемо добрим шляхом. В кінці того шляху ясною зорею сяє велика мета—загально-людське щастя на „оновленій землі“, де, кажучи словами найбільшого поета нашого—

Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі.

Просто *люде*, без того намулу соціальної „табелі о рангах“, що поналипав на них за довгу путь від темного животіння доісторичних часів до ясної долі в майбутньому царстві розуму та волі...

В серпні 1907 р.
Ситківці.

В серії „Наші Справи“

вийшли досі оці брошюри:

1. *Єфремов С.*—Літературний намул. К. 1908. Ц. 15 к.
 2. *Єфремов С.*—Єврейська справа на Україні. К. 1909. Ц. 15 к.
 3. *Єфремов С.*—Гнучка чесність. К. 1909. Ц. 5 к.
 4. *Єфремов С.*—Між двома душами. К. 1909. Ц. 5 к.
 5. *Матушевський Ф.*—Вол. Антонович. К. 1909. Ц. 7 к.
 6. *Білоусенко Ол.*—Холмська справа. К. 1909. Ц. 5 к.
 7. *Приходько В.*—Непевні елементи в українстві. К. 1909. Ц. 5 к.
 8. *Єфремовъ—С.* З громадського життя на Україні. Спб. 1909. Ц. 20 к.
-

Склад видання в „Українській Книгарні“,
Київ, Безаківська, 8.

Видавництво „ВІК“.

Вийшло въ світ

Нове видання

Творів Ів. Котляревського.

Під редакцією, з переднім словом та примітками С. Єфремова; з ілюстраціями художника В. Корнієнка, портретом автора та іншими малюнками.

Великий том in 8°, 20 аркушів друку. Ціна
80 коп.; на кращому папері 1 р. 25 к.

5% прибутку призначено на пам'ятник Шевченкові у Києві.

Склад видання в „Українській книгарні“,
Київ, Безаківська, 8.

РА 1942 У

прави,
8.

Сергій Єфремов.

З ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.

Видавництво
„ВІК“